

A Conceptual Model of the Logic of Producing Human Sciences from the Quran and the Ibtina Theory

Hadi Afkham Rezaei

Ph.D. Candidate, Department of Quranic Sciences and Hadith, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
Email: afkham1400@gmail.com

Ali Akbar Rashad (Corresponding Author)*

Professor, Department of Logic of Religious Understanding, Research Institute for Islamic Culture and Thought, Tehran, Iran.
Email: rashad.iict@gmail.com

Use your device to scan
and read the article online

Citation Afkham Rezaei, H. ,Rashad, A.A. (2026). A Conceptual Model of the Logic of Producing Human Sciences from the Quran and the Ibtina Theory. *QABASAT*. 31 (120): 5-47

 [10.22034/ILAW.2023.709546](https://doi.org/10.22034/ILAW.2023.709546)

Received: 17 September 2025 , Revised: 26 June 2026 , Accepted: 27 June 2026

Abstract

Theory of Ibtinā (Foundational Dependency) explains how valid, measurable, and dynamic religious knowledge can be produced through the continuous interaction of the five foundational principles of religion. From the perspective of the philosophy of religion, it presents a macro-level methodological framework that differs from traditional models of religious understanding. Its goal is to generate authentic, efficient, and contemporary religious knowledge capable of addressing new issues while remaining measurable and scientifically coherent. It represents a significant development in the methodology of dynamic Ijtihād rather than merely another interpretive model. This theoretical and library-based study evaluates a conceptual model for producing human sciences from the Quran using the Ibtinā framework. It focuses on how the alternating interaction of the five principles creates a process-oriented logic for deriving theories of human sciences from the Quran. The research seeks to fill a gap in existing scholarship by demonstrating the possibility of Quran-centered theorization in the human sciences. Through analysis of epistemic, methodological, and applicative levels of foundational dependency, it proposes conceptual and methodological rules, theorization principles, systemic regulations, and productive criteria. Ultimately, the study highlights the capacity and effectiveness of the Ibtinā theory as a philosophical framework for generating human sciences from the Quran.

Keywords

Quran, Human Sciences, Ibtinā Theory, Knowledge Production Logic, Conceptual Model.

Extended Abstract

Introduction

The issue of producing Islamic human sciences and the methodology for deriving scientific propositions from revealed sources is among the most significant contemporary concerns in the fields of religious studies and the humanities. With the expansion of secular approaches in the human sciences and the emergence of perspectives that exclude religion from the production of social and human knowledge, the need for a coherent model for developing Quran-based human sciences has become increasingly evident. This study focuses on the Theory of Ibtinā (Foundational Dependency), a contemporary contribution to the philosophy of religion that explains the mechanism of religious knowledge formation, and seeks to present a conceptual model for the logic of producing human sciences from the Holy Quran. The Theory of Ibtinā regards religious knowledge as the outcome of the continuous and alternating interaction of the five foundational principles (mabādī khamsah) of religion. By providing a realistic, comprehensive, and systematic framework, the theory facilitates the production of authentic, effective, and up-to-date religious knowledge. Within this framework, the Holy Quran is viewed not merely as a sacred text but as an epistemic source for generating theories in the human sciences. The primary objective of this research is to demonstrate how the capacities of the Theory of Ibtinā can be utilized to formulate the process of producing human sciences from the Quran through a three-level model consisting of foundational, methodological, and applicative dependency, thereby creating the conditions for deriving Quran-centered theories of the human sciences.

Methods

This study is fundamental in purpose and theoretical-exploratory in nature. Data were collected through documentary and library research methods and analyzed using an analytical-inferential approach within a critical-philosophical framework. The research design is theory-building research, aimed at developing and evaluating conceptual schemas that represent the structure and relationships among the elements of a phenomenon. To achieve this objective, the foundations and principles of the Theory of Ibtinā were first examined and analyzed. Subsequently, its capacities for the production of Islamic human sciences were investigated. The research process consisted of three main stages: (1) analyzing and explicating the Theory of Ibtinā and its four foundational principles; (2) aligning the concepts and components of Islamic human sciences with the

theoretical framework of Ibtinā; and (3) designing a conceptual model for the logic of producing human sciences from the Quran. During this process, the epistemological, ontological, anthropological, axiological, methodological, and sociological foundations of Quranic human sciences were identified, and their relationships with the principles, regulations, and evaluative criteria of religious knowledge production were clarified.

Results

The findings indicate that the Theory of Ibtinā possesses considerable potential for explaining the logic of producing human sciences from the Quran. By emphasizing epistemological foundations and revelatory values, the theory enables the development of human knowledge independent of secular paradigms. According to the findings, the conceptual model of producing human sciences from the Quran can be explained at three levels. The first level, Foundational Dependency, encompasses the epistemological, ontological, anthropological, axiological, and sociological foundations derived from the Quran. At this level, the Quran serves as an authoritative source of knowledge and introduces monotheistic worldview, human dignity, justice, innate human nature (fitrah), free will, and divine laws (sunan ilāhiyyah) as the fundamental principles of the human sciences.

The second level, Methodological Dependency, concerns the methodology of producing human sciences from the Quran. This level emphasizes thematic interpretation of the Quran, epistemic *ijtihad*, systemic analysis of Quranic verses, intertextual approaches, Quranic discourse analysis, and the simultaneous use of reason, revelation, and experience. The findings demonstrate that the production of Quranic human sciences requires moving beyond one-dimensional approaches and adopting integrated, systemic, and network-based methods of Quranic understanding. The third level, Applicative Dependency, focuses on the application of Quranic human sciences in various disciplines, including psychology, sociology, economics, management, and political science. At this level, the theories produced must possess the capacity to address real human and social problems. The study further revealed that the rules governing the production of Quranic human sciences can be classified into four categories: conceptual rules, methodological rules, theory-building rules, and applicative rules. In addition, criteria such as internal coherence, connection to revelation, conceptual comprehensiveness, testability, explanatory power, and social effectiveness were identified as standards for evaluating and validating Quranic human sciences.

Conclusion

The findings suggest that the Theory of Ibtinā can serve as a comprehensive theoretical framework for producing human sciences from the Quran. Its most significant advantage lies in establishing an integrated relationship among foundations, methodology, and application—an aspect often neglected in previous approaches. By providing a systematic mechanism for the interaction of revelation, reason, and experience, the theory creates the possibility of generating human-science theories grounded in an Islamic worldview and thereby contributes to the formation of an independent paradigm in Islamic human sciences. According to this model, the Holy Quran is not only a source for extracting ethical and value-based teachings but also a foundation for theory construction and knowledge production in various fields of the human sciences. Consequently, the study demonstrates that the realization of Quran-based human sciences requires an ijtihād-based, systematic, and interdisciplinary approach. The results of this research may provide a foundation for further theoretical and applied studies in the Islamization of human sciences, the design of new educational and research models, and the development of indigenous theories suited to the needs of Muslim societies.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

مدل مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن و نظریه ابتناء

هادی افخم رضائی^{ID}

دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: afkham1400@gmail.com

علی اکبر رشاد (نویسنده مسئول)^{ID*}

استاد تمام گروه منطق فهم دین پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران. Email: rashad.iict@gmail.com

استناد افخم رضائی، هادی؛ رشاد، علی اکبر (۱۴۰۵). مدل مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن و نظریه ابتناء. قبسات. ۳۱ (۱۲۰): ۴۷-۵

[10.22034/ilaw.2023.709546](https://doi.org/10.22034/ilaw.2023.709546)

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۶

چکیده

نظریه ابتناء که از منظر دانش فلسفه دین، به فرایند و سازکار تولید معتبر و قابل سنجش معرفت دینی می‌پردازد، درصدد است بُعد کلان‌دستگاهی روشگانی پویا و محرک تولید معرفت دینی را در اثر تعامل پیوسته و متناوب مبادی خمسه دین نمایان کند. بدین سان سطح و افق علمی منسجمی که این نظریه در حوزه تولید معرفت دینی ارائه می‌کند، با سایر مدل‌ها و الگوها بسیار متفاوت بوده و موجب تمایز آن می‌شود؛ چراکه خاستگاه این نظریه پیش‌گیری از ایجاد چالش‌هایی نظیر: تزلزل در مبانی، انسداد دانشی، انزوای علمی، انفعال روشی و التقاط انحرافی است. تولید قضایای روزآمد و کارآمد اصیل در موضوعات جدید دین‌شناسی و قابل سنجش محصول این نظریه است؛ ازاین‌رو نه تنها موازی مدل‌های دیگر فهم دین نیست، بلکه نقطه عطفی در سیر تحول و تطور روش‌شناسی اجتهاد پویا به شمار می‌آید. لذا پژوهش حاضر که از نوع بنیادی و براساس طرح پژوهش نظریه‌ای و به روش کتابخانه‌ای انجام شده است، درصدد است الگوی مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن را براساس این نظریه ابزارسنجی نموده، صرفاً به بررسی چگونگی تعامل متناوب مبادی خمسه در ایجاد سازکار و فرایندمند منطق تولید علوم انسانی از قرآن بپردازد و امکان استکشاف نظریات علوم انسانی را با محوریت قرآن کریم با ارائه الگوی عینی به اثبات رساند. پژوهش‌های مرتبط با این نظریه، گاه در خلال مباحث مربوط با منطق فهم دین و علوم انسانی اسلامی به اختصار مطرح شده است؛ ازاین‌رو پژوهش پیش رو درصدد جبران این خلأ پژوهشی است تا از این رهگذر با تبیین چگونگی تعامل متناوب مبادی خمسه براساس سه سطح ابتدای معرفتی، روشی و کاربرستی به ارائه قواعد مفهومی، قواعد روشی، قواعد نظریه‌پردازی، ضوابط سیستمی، سنجش‌های تولیدی منطق تولید علوم انسانی از قرآن بپردازد و میزان ظرفیت و کارآمدی مبتنی بر فلسفه معرفت دینی را از طریق نظریه ابتناء ارائه نماید.

واژگان کلیدی

قرآن، علوم انسانی، نظریه ابتناء، منطق تولید دانش، مدل مفهومی.

مقدمه

۱-۱. تبیین مسئله

مدل مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن و نظریه ابتناء، به عنوان مسئله اصلی این پژوهش از اجزای متعددی شامل: مدل مفهومی، علوم انسانی، منطق تولید علوم انسانی از قرآن و نظریه ابتناء ترکیب شده است که ضروری است پیش از ارائه مباحث مراد و مقصود نگارنده از عناوین یادشده تبیین گردد.

۱-۲. مدل مفهومی

مدل^۱ به معنای نظام و نهاد اجرایی (رشاد، ۱۳۸۹) و ترکیب مدل مفهومی، به نمونه الگو و اجرایی که از مجموعه ابتنای معرفتی، ابتنای روشی و ابتنای کاربرستی منطق تولید علوم انسانی از قرآن که براساس نظریه ابتناء حاصل می گردد، اطلاق می شود.

۱-۳. علوم انسانی

تعاریف بسیاری درباره علوم انسانی مطرح شده است (شریفی، ۱۳۹۴)؛ اما تعریف علوم انسانی در این پژوهش شامل دانش هایی است که حاوی گزاره های «توصیفی»، «تکلیفی» و «تجویزی» ناظر به انسان، تظاهرات وجودی و رفتاری فردی و جمعی وی می شود (رشاد، ۱۳۹۵).

قلمرو بحث از حوزه علوم انسانی در این تحقیق صرفاً محدود به بیان روش تولید علوم انسانی از قرآن در مشترکات علوم انسانی است؛ لذا تبیین شاخه های اختصاصی علوم انسانی هدف از این تحقیق نیست. با این همه در بخش پایانی، مواردی از تطبیقات و کاربردهای آن ارائه می گردد. شایان

۱. تفاوت میان چارچوب نظری، چارچوب مفهومی و مدل مفهومی بر اساس دیدگاه کرسول (۲۰۱۸)، دلاور (۱۳۹۹) و حافظنیا (۱۴۰۰) بدین قرار است که چارچوب نظری، مبنا و ریشه نظری پژوهش است؛ یعنی می گوید پژوهش بر کدام نظریه (ها) بنا شده و منبع اصلی تعیین فرضیه هاست؛ در حالی که چارچوب مفهومی، یک «ساختار سازمان دهنده مفاهیم» است؛ یعنی توضیح می دهد در یک تحقیق چه مفاهیمی مهم اند و چگونه کنار هم قرار می گیرند. در این میان مدل مفهومی، نمای تصویری روابط متغیرهای تحقیق است و معمولاً خروجی چارچوب مفهومی تلقی می شود. به عبارت دیگر یک نقشه تصویری است از اینکه پدیده چگونه کار می کند یا متغیرها چگونه با هم ارتباط دارند و معمولاً به صورت شمای تصویری، فلش، نمودار یا دیاگرام ارائه می شود.

ذکر است از میان منابع یا مدارک دینی، محدوده این پژوهش متمرکز بر قرآن کریم به عنوان مهم‌ترین منبع یا مدرک دینی معتبر است و بررسی منابع دیگر معتبر اسلامی مانند روایات معصومان علیهم‌السلام پژوهش‌های مستقلی را می‌طلبد؛ البته روایات به عنوان قرینه فهم آیات قرآن کریم همواره در تفسیر آن کتاب عزیز مورد استناد قرار خواهد گرفت.

با توجه به رویکرد قرآنی این پژوهش، دایره بحث محدود به علوم انسانی اسلامی می‌شود (علی‌تبار، ۱۴۰۱/ شریفی، ۱۴۰۲) و از میان رویکردهای مطرح در این حوزه، نظیر رویکرد تهذیبی، التقاطی، تأسیسی و استنباطی (موحدی ابطحی، ۱۳۹۹)، دو رویکرد تأسیسی و استنباطی، پیش‌فرض این تحقیق قرار دارد. رویکرد تأسیسی، به معنای خوانش دوباره علوم انسانی و بررسی مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی اطلاق می‌شود و رویکرد استنباطی به معنای استنباط از منابع عقلی، نقلی و تجربی و فرایند استنباط در این چارچوب شامل تحلیل مفهومی، بازنمایی نظری و الگوسازی کاربردی است و به معنای اکتفای صرف به نقل و نصوص نیست و عقل نیز به مثابه یک منبع تولید معرفت به شمار می‌آید.

۴-۱. منطق تولید علوم انسانی از قرآن

اصطلاح منطق بر علمِ روش یا «دستگاهِ روشگانی» به معنی ااعم (کلان دستگاه روشگانی و خرده‌روش‌ها) اطلاق می‌شود (علی‌تبار، ۱۴۰۱) و کلان دستگاهِ روشگانی به معنای سامانه‌ای فراهم آمده از مجموعه قواعد و ضوابط همگن و سازوار دلالت دارد (رشاد، ۱۳۸۹) و مشتمل است بر مجموعه مبادی و مسائل فرایند و سازکار عام و فراگیر تکوّن دانش و خرده‌روش‌هایی که بر حسب تنوع مسئله‌ها و مدارک و مُدرکات، در یک علم به استخدام گرفته می‌شوند. به عبارت دیگر به هرگونه ابداع علمی (بنیادی، راهبردی یا کاربردی) روشمند در عرصه‌های روش تفهم، منطق و به تولید مفاهیم، معرفت اطلاق می‌کنیم (رشاد، ۱۳۸۹)؛ در نتیجه مباحثی نظیر ماهیت

روش‌شناسی، مبادی روش‌شناسی تفسیر، قواعد تفسیری، ضوابط تفسیری، نسبت و مناسبت آن با دانش‌های مرتبط و مرزبندی میان آنها، ارائه مدل الگوی مطلوب و ارائه مدل اعتبارسنجی داده‌ها را در بر می‌گیرد و متناسب با این پژوهش، به سازکار فرایند اکتشاف و تولید گزاره‌های علمی و معرفتی و شناسایی راه و روش کشف، تولید و توجیه و سنجش داده‌های قرآنی با موضوع تولید علوم انسانی دلالت دارد و در صدد است هندسه تولید معرفت را از رهگذر ارائه یک مدل روش‌شناسی معرفتی با موضوع مطالعات انسانی و تولید گزاره‌های تخصصی مرتبط و طبقه‌بندی و شناسایی میزان کارکرد و اعتبار داده‌های معرفتی را با محوریت آیات کریمه قرآن استکشاف نماید (لگنهاوزن (Legenhausen)، ۲۰۱۰).

ترکیب تولید علوم انسانی در این پژوهش به معنای اکتشاف گزاره‌هایی است که با کاربرست منطق معتبر تخصصی تفسیر قرآن از دستگاه معرفتی معطوف به حوزه‌های مناسبتی و توصیفی مربوط به انسان مبتنی بر مبانی قرآنی تحصیل می‌شود و با علوم انسانی غربی که متأثر از استقرارگرای بیکن و تجربه‌گرایی اندیشمندانی نظیر جان لاک، جرج بارکلی، دیوید هیوم (شریفی، ۱۳۹۴) و مانند آنهاست، از حیث جهان‌بینی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی کاملاً متفاوت است.

قرآن کریم تنها کتاب آسمانی است که از سوی خداوند بر قلب پیامبر اسلام ﷺ نازل شده و از ابتدای نزول به صورت یک کتاب و مصحف (بقره: ۲/بینه: ۲)، موجبات هدایت بشر را فراهم کرده است. بررسی آیات بیانگر آن است که شأن و جایگاه و اهداف نزول قرآن خطاب به بشر، در قالب عناوینی نظیر هدایت‌گری (انعام: ۱۵۷)، روشنگری (مائده: ۱۵)، یادآوری و تذکار (هود: ۱۲۰)، بصیرت‌افزایی (انعام: ۱۰۴)، برهان (نساء: ۱۷۳)، حق (بقره: ۲۶)، صدق (زمر: ۳۲) به صراحت تبیین شده است که نشان از صحت و واقع‌نمایی مفاهیم آن آیات کریمه است. لذا براساس جهان‌بینی

توحیدی، قرآن کریم به مثابه یک منبع یا مدرک معتبر و حیانی سرچشمه تولید معرفت در حوزه مطالعات انسانی مورد استناد قرار می‌گیرد. کاربرد دو واژه منبع و مدرک براساس نظریه ابتناء با هم متفاوت است؛ به‌طوری که منبع به مبدأ پیام یعنی ذات مقدس ربوبی، و مدرک به قرآن اطلاق می‌شود (رشاد، ۱۳۸۹) و در این پژوهش مسامحتاً واژه منبع به معنای مدرک به کار رفته است.

توجه به مجموعه مؤلفه‌های رکنی مستفاد از آیات قرآن نظیر و حیانت متن و محتوا، غایت‌مندی و هدایت مآلی، حکیمانگی و معقولیت، فطرت‌نمونی، جامعیت و شمول محتوایی، انسجام و سازواری درونی، سامان‌مندی برونی، ترابط و تعامل با سنت به‌عنوان یک نهاد راهنمای فهم قرآن هویت قرآن قلمداد می‌گردد (رشاد، ۱۳۸۹).

۵-۱. نظریه ابتناء

نظریه ابتناء در بستر دانش جدید فلسفه دین و با هدف تبیین فرایند و سازکار تکوّن معرفت دینی از رهگذر اصلاح و بازنگری در الگوهای موجود روش‌شناسی فهم دین و تکمیل ساختار و ابزار لازم استنباطی و مرزبندی میان عوامل معتبر و نا معتبر دخیل در استکشافات دینی در قالب چهار اصل تولد یافته و درصدد است «معرفت دینی برآیند فرایند تأثیر- تعامل متناوب - متداوم مبادی خمسه دین، به‌عنوان پیام الهی را ارائه نماید و می‌توان به کشف صائب و جامع دین، کاربرد روزآمد آن در ذهن و زندگی بشر دست یافت: بنابراین نظریه ابتناء - افزون بر کارکرد در تبیین تکوّن و تحول معرفت دینی- می‌تواند به‌عنوان چارچوب نظری شایسته، برای طراحی و تأسیس دستگاه روشگانی با ویژگی‌های "واقع‌گرا"، "جامع"، "کامل"، "اصیل"، "معتبر"، "روزآمد"، "کارآمد"، "نوپرداز" و پیوسته "فراگشت پاینده" به کار رود» (رشاد، ۱۳۸۹).

با توجه به تشریح عناوین یادشده این پژوهش درصدد است الگوی

استنباط و استکشاف گزاره‌های مربوط به علوم انسانی را از قرآن کریم براساس نظریه ابتناء تحصیل نمود، با تبیین چگونگی تعامل متناوب مبادی خمسه براساس سه سطح ابتنای معرفتی، روشی و کاربرستی به ارائه قواعد مفهومی، قواعد روشی، قواعد نظری پردازی، ضوابط سیستمی، سنجه‌های تولیدی منطق تولید علوم انسانی از قرآن پردازد و میزان ظرفیت و کارآمدی مبتنی بر فلسفه دین را از کانال نظریه ابتناء ارائه کند.

۶-۱. پیشینه پژوهش

در یک نگاه کلی پیشینه این پژوهش به سه گروه قابل تقسیم است: (۱) آثاری که درباره روش‌شناسی تفسیر قرآن با رویکردهای مختلف تألیف شده است؛ مانند: روش‌شناسی تفسیر قرآن (بابایی، روحانی‌راد و عزیزی‌کیا، ۱۳۹۷)؛ راز متن: هرمنوتیک، قرائت‌پذیری و منطق فهم دین (نصری، ۱۳۹۱)؛ روش تفسیر قرآن (رجبی، ۱۳۹۳)؛ بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن در دیدگاه فریقین (نजारزادگان، ۱۳۹۰)؛ بررسی مکاتب و روش‌شناسی تفسیر قرآن (بابائی، ۱۳۹۸)؛ بحوث فی اصول التفسیر (صباع، ۱۴۰۸)؛ قواعد التفسیر جمعاً و دراسة (سبت، ۱۴۲۶)؛ قواعد تفسیر قرآن (بابائی، ۱۳۹۴)؛ منطق تفسیر قرآن (مبانی و قواعد تفسیر قرآن) (رضایی اصفهانی، ۱۴۰۳). (۲) آثاری که درباره روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی تدوین شده است؛ همچون: چستی علوم اسلامی و رابطه آن با علوم انسانی از منظر شهید مطهری (کربلائی پازوکی و میرهادی تفرشی، ۱۳۹۶)؛ علم دینی در بستر جهان‌بینی توحیدی، تأکید بر مبانی معرفتی توحیدی (گلشنی، ۱۳۹۸)؛ درآمدی تحلیلی بر منطق تدوین مبانی علوم انسانی اسلامی (کاظمینی، ۱۳۹۴)؛ منطق علوم انسانی اسلامی (علی‌تبار، ۱۴۰۱)؛ روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی (شریفی، ۱۴۰۲). (۳) آثاری که درباره روش‌شناسی فهم دین مبتنی بر دانش فلسفه تولید شده است؛ نظیر منطق فهم دین (رشاد، ۱۳۸۹). از میان سه گروه یادشده برخی منابع گروه دوم و سوم می‌تواند به‌عنوان

پیشینه مرتبط تخصصی این پژوهش قرار گیرد که به مهم‌ترین آنها اشاره می‌گردد:

کتاب **منطق فهم دین** (رشاد، ۱۳۸۹) به‌عنوان پیشینه تخصصی اصلی این پژوهش در بخش دوم درباره نظریه ابتناء و در بخش ششم به نهادهای راهنمای فهم قرآن پرداخته که صرفاً کلیات مبانی فهم قرآن را ارائه نموده و در صدد بیان قواعد فهم گزاره‌های علوم انسانی قرآنی نبوده است.

کتاب **منطق علوم انسانی اسلامی** (علی‌تبار، ۱۴۰۱) از جمله آثار همسو با نظریه ابتناء، در ذیل گفتار ششم به مبحث منطق علوم انسانی و منطق فهم و تفسیر قرآن به‌اختصار و گذرا به برخی قواعد پایه‌ای علوم انسانی، نظیر عدالت‌خواهی، ستم‌ستیزی، پیمان‌ها و معاهدات که قابل استنباط از قرآن کریم‌اند، اشاره کرده است.

همان‌طور که اشاره شد، منابع یادشده به صورت گذرا و مختصر صرفاً به وجود ظرفیت قرآنی در حوزه تولید علوم انسانی اشاره کرده‌اند که بر این اساس انجام تحقیقات تخصصی در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد.

۷-۱. ضرورت

هرچند دانش‌های اسلامی که در برخی حوزه‌ها شکل می‌گیرد، نوپا بوده و پیشینه تاریخی ندارند و شاید علوم انسانی جدید و عمدتاً سکولار که دویست سال پیشینه دارد، متفکران بسیاری درباره کار کرده باشند و نظر ارائه داده باشند و طبیعی است که به لحاظ ادبیات وسیع‌تر باشد؛ اما علوم انسانی اسلامی در شرف تحقق است^۱ (رشاد، ۱۴۰۳). این شرایط ایجاب می‌کند که موضوع منطق تولید علوم انسانی اسلامی در کانون توجه قرار گیرد؛ علومی که دین‌بنیادند.

مرور پیشینه، نشان می‌دهد پژوهشگران یا تنها بر مبانی معرفتی و فلسفی

۱. البته دانش‌هایی همچون فقه، فلسفه و عرفان نیز به لحاظ هدف همراستا با علوم انسانی اسلامی می‌باشند؛ اما به لحاظ روش‌شناسی متفاوت‌اند.

تمرکز کرده‌اند (بدون ارائهٔ روش) یا صرفاً به روش‌های استخراج نظریه از قرآن پرداخته‌اند (بدون تعیین مبانی و ساختار علوم انسانی) و یا موضوع تحول علوم انسانی را مطرح کرده‌اند (بدون آنکه مدل و الگوی تولید آن از قرآن را ارائه شود). بنابراین پیشینه موجود، از انسجام نظری و ارتباط میان مبانی، روش و کاربرد برخوردار نیست و به تبیین ساختار علوم انسانی قرآنی و قلمرو آن نمی‌پردازد.

پژوهش حاضر نیز درصدد است با ارائه یک مدل مفهومی سه‌سطحی (ابتنای مبانی، روشی، کاربردی) براساس نظریه ابتناء، به تبیین مبانی معرفتی - وجودی - ارزشی، صورت‌بندی روش‌شناسی تولید علوم انسانی از قرآن، کاربردی‌سازی علوم انسانی تولیدشده بپردازد و به‌عنوان نوآوری این پژوهش خلأ موجود میان مبانی نظری، روش‌شناسی و ساختار علوم انسانی قرآنی را جبران نماید.

۱-۸. اهمیت

ظهور سکولاریسم اسلامی در دهه‌های اخیر (سروش، ۱۳۹۳ / مجتهد شبستری، ۱۳۷۹) که روی دیگری سکولاریزم غربی با پوشش دینی بود (خسروپناه، ۱۳۸۴)، با تجویز نسخه‌های کهنه‌شدهٔ کلیسای رنسانس برای حفظ و نجات دین تحریف‌شده مسیحیت (شلایرماخر، ۱۷۹۹، ترجمه محمدابراهیم باسط، ۱۴۰۰)، قرآن کریم را در معرض شبهات گوناگونی قرار دادند و با رواج موضوعاتی نظیر پلورالیسم دینی، قرائت‌های مختلف از دین، نسبت‌گرایی، تعارض عقل و دین، تعارض علم و دین و تجربهٔ دینی غایت و هدف از دین و تفسیر قرآن را در معرض تردید و تشکیک قرار دادند (خسروپناه، ۱۳۸۱).

در چنین شرایطی روش‌شناسی تولید علوم انسانی از قرآن بر مبنای اصول و عقاید دینی و کشف مراد و مقصود الهی از منظر فلسفهٔ دین می‌تواند علاوه بر پیشگیری از ایجاد شبهات مختلف، زمینه تولید و استخراج نظریات علوم

انسانی را از منابع دین با به کارگیری ابزار علمی معتبر فراهم آورد و با بررسی های به عمل آمده نظریه ابتناء در میان الگوهای روش های فهم دین، تبیین فرایند تولید معرفت دینی را از منظر فلسفه دین و همگون سامانه روشمند و منسجمی طراحی کند که می تواند این خلأ پژوهشی را جبران نماید.

۹-۱. روش پژوهش

این پژوهش از نظر نوع، بنیادی و از نظر ماهیت، اکتشافی است. داده ها به روش مطالعه کتابخانه ای و اسنادی گردآوری شده است. روش بررسی داده ها، تحلیلی- استنباطی و ذیل رویکرد کاوش فلسفی- انتقادی قرار دارد که با هدف بررسی و نقد مبانی، مفروضات و روش های «تولید علوم انسانی از قرآن» به کار گرفته شده است.

طرح مورد استفاده پژوهش نظریه ای است که هدف آن تدوین و ارزیابی طرح واره های مفهومی برای بازنمایی ساختار و روابط عناصر پدیده هاست (شورت (Short)، ۱۳۹۸). در این پژوهش، «تولید علوم انسانی از قرآن» در قالب یک طرح واره مفهومی شامل دو دسته مفاهیم بازنمایی شده است: مفاهیم تأسیسی: عناصر بنیادین تکوّن معرفت «تولید علوم انسانی از قرآن»؛ مفاهیم ساختاری: طبقه بندی و شناسائی نسبت و تناسب میان عناصر یاد شده.

مراحل اجرای پژوهش را می توان در سه محور ارائه نمود:

۱. تحلیل و بررسی نظریه ابتناء؛
۲. تطبیق مفاهیم طرح واره با نظریه مبنا؛
۳. مدل مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن و نظریه ابتناء.

۲. تحلیل و بررسی نظریه ابتناء

نظریه ابتناء که در اواخر دهه هشتاد شمسی در زمینه معرفت شناسی دینی و روش فهم دین و با هدف تبیین فرایند و سازکار تکوّن معرفت دینی به ثبت

رسید، بحث و بررسی روش‌شناسی سامانه‌ای فهم دین از منظر دانش فلسفه معرفت دین از شاخه‌های فلسفه دین به عنوان مهم‌ترین شاخصه رویکردی این نظریه به شماره می‌آید (رشاد، ۱۳۸۹). ارائه تعاریف جدید از مقولات دینی، تحول در ساختار کامل معارف دینی، تأسیس روشگانی جامع جدید تفهیم دینی، ارائه نقد کارآمد به روش‌ها و ابزار موجود و تأسیس علوم دینی جدید از جمله کارکردهای ممتاز این نظریه است (رشاد، ۱۳۸۹). به عبارت دیگر نظریه ابتناء یک نظریه فلسفی- معرفتی است که بر مبنای معرفت‌شناسی واقع‌گرای دینی استوار شده است. در این نظریه، عناصر معرفت در قالب شش مؤلفه معرفتی شده است: فاعل معرفت (خدا)؛ وسایط معرفت؛ معدّات؛ موانع؛ فاعل انسانی (شناسنده) و متعلق (شناخته). فرایند تولید معرفت در دو ساحت «طولی- عمودی» (از سپهر ربوبی تا ساحت انسانی) و «عرضی- افقی» (در درون تعاملات انسانی) شکل می‌گیرد (رشاد، ۱۴۰۰ و ۱۳۹۵).

در این ساختار آن علمی می‌تواند در دایره علم دینی قرار گیرد که مؤلفه‌های رکنی نظیر موضوع، مبادی، مسائل، غایت، و منطق از منابع وحیانی و دینی همچون قرآن اخذ شوند. در این صورت این علم، ماهیتی دینی خواهد داشت و اطلاق «علم دینی» بر آن حقیقی خواهد بود (رشاد، ۱۴۰۰ و ۱۳۹۷).

۱-۲. اصول نظریه ابتناء

نظریه ابتناء بر چهار اصل استوار است که به اختصار ارائه می‌شود:

اصل یکم: فرایندمندی تکوّن معرفت دینی؛ به این معنا که شکل‌گیری معرفت و درک مفاهیم و تعالیم دینی از ابتدای ظهور اسلام از نقطه مجمل و بسیطی آغاز شده و به تدریج تکمیل گردیده است و از این رو میزان قلمروشناختی دینی هم براساس دریافت‌ها در هر مرحله متفاوت می‌باشد.

اصل دوم) چندگونگی سازکاری تکوّن و امکان سرگی و ناسرگی.

اصل سوم) پیام‌وارگی دین.

اصل چهارم) برساختگی کشف و کاربرد صائب و جامع دین بر کشف و

کاربست صائب و جامع مبادی.

کلیت نظریه ابتناء به لحاظ معرفت‌شناختی مبتنی بر یک «سازه سه‌ضلعی سازکار ساخت معرفت» بنا شده است (رشاد، ۱۳۸۹، ص ۱۳۴). این چارچوب سه‌سطحی را می‌توان در قالب یک مدل فرایندی و توسعه‌یافته به چهار سطح عملیاتی بسط داد:

ابتنای مبانی: استوارکردن علوم انسانی بر مبانی معرفتی اسلامی و پرهیز از الحاق صرف آموزه‌های دینی به مدل‌های سکولار؛

ابتنای نظری: تولید نظریه‌های علوم انسانی بر پایه مبانی اسلامی و داده‌های معتبر تجربی؛^۱

ابتنای روشی: استخراج روش‌های تحقیق از قرآن، سنت و عقل و هماهنگی آنها با یافته‌های علمی معتبر؛

ابتنای کاربردی: ارائه راهکارهای عملی برای حل مسائل واقعی جامعه براساس علوم انسانی اسلامی.

فرایند پیشنهادی این نظریه برای تولید علوم انسانی اسلامی شامل این مراحل است: ۱- بازشناسی مبانی معرفتی، هستی‌شناختی و ارزشی اسلام؛ ۲- بررسی و نقد مبانی علوم انسانی موجود؛ ۳- ارائه جایگزین‌های اسلامی؛ ۴- طراحی مدل‌های علمی بر پایه مبانی جدید؛ ۵- آزمون تجربی و کاربرد عملی این مدل‌ها.

بازتعریف مبانی علوم انسانی براساس منطق و حیانی و عقلانی، متکی بر

۱. تولید نظریه‌های علوم انسانی بر پایه مبانی اسلامی و داده‌های معتبر تجربی مستلزم ترکیبی منظم از «استناد به منابع و حیانی» و «استفاده از روش‌های علمی و داده‌های قابل اعتماد» است. ابتدا باید اصول، مفاهیم و الگوهای معرفتی قرآن و سنت استخراج و تحلیل شوند تا چارچوب مفهومی دقیق شکل گیرد؛ به‌طوری‌که هر گزاره نظری با مبانی دینی قابل استناد باشد. سپس برای حصول اعتبار علمی، این مفاهیم با «داده‌های تجربی قابل سنجش و مشاهدات عینی» در حوزه‌های انسانی، اجتماعی و فرهنگی تطبیق داده می‌شوند؛ به‌گونه‌ای که نظریه نه‌تنها مطابق با مبانی اسلامی باشد، بلکه بتواند پدیده‌های واقعی جامعه را توضیح دهد و پیش‌بینی کند. در این مسیر، ابزارهایی مانند «مطالعات میدانی، آمار، تحلیل محتوا و مدل‌سازی نظری» به کار گرفته می‌شوند تا هم صحت معرفتی و هم قابلیت کاربرد عملی نظریه تضمین شود. بنابراین تولید نظریه در این رویکرد یک فرایند دوگانه و همزمان است: «هم تعمیق نظریه بر اساس وحی و اصول دینی، هم آزمون و اصلاح آن بر اساس شواهد تجربی» تا دانش حاصل هم علمی و هم دینی باشد.

مبانی معرفتی، فلسفی، هستی‌شناختی و ارزشی در حوزه علوم انسانی است؛ از این رو هرگونه تغییر در این مبانی، به تغییر بنیادین در ساختار و محتوای علوم انسانی منجر خواهد شد (رشاد، ۱۳۸۸ ب).

برخلاف رویکردهایی که عمدتاً در سطح مبانی متوقف می‌شوند، نظریه ابتناء مدلی نظام‌مند از مرحله مبنایی تا کاربردی ارائه کرده، بر شکل‌گیری یک نظام معرفتی جدید بر پایه وحی و عقل تأکید دارد. بررسی منابع دینی و علوم انسانی و گزاره‌های استنباطی از منظر فلسفه دین و ارائه یک ساختار نظام‌مند در تولید و تکوّن معرفت دینی سبب می‌گردد قلمرو تأثیرگذاری نظریه ابتناء در تولید علوم انسانی اسلامی متمایز گردد.

یکی از مسائل کانونی در رویکردهای تولید «علوم انسانی اسلامی» تعیین نسبت میان «وحی، عقل، تجربه و علم و نحوه مواجهه آن» است. برای وجه تمایز و تفاوت نظریه ابتناء با سایر نظریات می‌توان پاسخ به این پرسش را که «علم دینی چگونه شکل می‌گیرد؟» براساس سه الگوی متفاوت بررسی نمود.

الف) نظریه ابتناء

نظریه ابتناء دین‌داری علمی را در سطح «بنیان‌های معرفتی و ارزشی» مستقر می‌کند. در این رویکرد، قرآن مخزن حکم یا نظریه علمی آماده نیست؛ بلکه «چارچوب مولّد» است: جهان‌بینی، غایات و قواعد عام (سنن الهی) را می‌سازد و از خلال آنها علم انسانی شکل می‌گیرد. قوت این نظریه در «پارادایم‌سازی» و ایجاد یک افق معرفتی اسلامی است. با این حال تبدیل چارچوب‌های کلان به نظریه‌های «آزمون‌پذیر» دشوار است و به همین دلیل بیشتر در سطح مبانی، ارزش‌ها و مفاهیم راهنما حضور دارد تا نظریه‌پردازی تجربی.

ب) نظریه اجتهاد تجربی

این نظریه (بستان، ۱۳۹۵ و ۱۳۹۷) بر تعامل پویا میان «اجتهاد» و «تجربه» تأکید دارد و تولید علم دینی را فرایندی رفت‌وبرگشتی می‌داند: ابتدا

جهت گیری شرعی از نصّ استخراج می شود؛ سپس نظریه از طریق روش های تجربی آزموده می گردد و در نهایت نتایج دوباره به نصّ باز می گردد تا اعتبار شرعی- تجربی پیدا کند. مزیت اصلی این رویکرد «قابلیت اجرا» و «تولید نظریه قابل سنجش» در فضای دانشگاهی است؛ اما چون تجربه در این نظریه وزنی زیاد دارد، خطر عرفی سازی پنهان یا تقلیل هویت دینی نظریه نیز وجود دارد.

ج) نظریه های مشابه

رویکردهای دیگر^۱ (نظریه تلفیق، اصالت متن، حکمی-اجتهادی و الگوهای تمدنی) طیفی از پاسخ ها ارائه می کنند: برخی مانند «اصالت متن» به استخراج مستقیم از آیات و روایات گرایش دارند و از دخالت گسترده تجربه پرهیز می کنند. برخی مانند مدل های «حکمی-اجتهادی» بر فلسفه اسلامی و اجتهاد تکیه می زنند. برخی نیز رویکرد تلفیقی و کاربردی تر دارند که علم دینی را حاصل «هماهنگی معرفتی» میان داده های تجربی و نظام ارزشی دین می دانند.

تفاوت اصلی نظریه ها در سه محور است:

سطح دخالت نصّ: از بنیان گذار (ابتناء) تا جهت دهنده (اجتهاد تجربی) تا تولیدکننده مستقیم (اصالت متن).
نقش تجربه: از نقش تکمیلی و تطبیقی (ابتناء) تا نقش تعیین کننده در اعتبار علمی (اجتهاد تجربی).

نوع خروجی: از پارادایم نظری (ابتناء) تا نظریه قابل آزمون (اجتهاد تجربی) تا طیف گسترده ای از مدل های نص محور یا فلسفی.
بنابراین هر نظریه شکلی متمایز از «علم دینی» را تصویر می کند:

۱. چند نظریه هم خانواده که معمولاً در مقایسه قرار می گیرند: نظریه تلفیق معرفتی: جمع ایمان گرایی + داده های علمی؛ نظریه اصالت متن/پدیدارشناسی نصّ: استخراج مستقیم مدل از قرآن؛ الگوی حکمی-اجتهادی (مصباح، پارسانیا، نصر): تولید علم از فلسفه اسلامی + اجتهاد؛ الگوی تمدنی/الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت: قرآن به مثابه منظومه ای از سنن و اهداف کلان.

ابتناء، هویت‌ساز و پارادایمی؛
 اجتهاد تجربی، کاربردی و آزمون‌پذیر؛
 نظریه‌های مشابه، طیف متنوعی از نص‌محوری تا تلفیق معرفتی.
 نتیجه آنکه انتخاب میان این الگوها وابسته به نوع مسئله، انتظار از علم و
 سطح مورد نظر از «دینی‌بودن» است. به‌زعم ما نوآوری و وجه تمایز اصلی
 نظریه ابتناء با دیگر نظریه، قابلیت پارادایم‌سازی آن است.
 ویژگی‌های تولید علم در این نظریه عبارت‌اند از:
 ابتنای معرفتی: علوم انسانی اسلامی باید از مبانی معرفتی خاص اسلام
 (وحی و عقل) برخاسته باشد.
 ابتنای روشی: تولید علم باید با استفاده از روش‌های اجتهادی، عقلی و
 تفسیری انجام شود.
 ابتنای اجتماعی: تولید علم باید در پاسخ عملی به نیازهای واقعی جوامع
 اسلامی و بشری باشد.
 این پژوهش از نظریه ابتناء برای تعریف منطق تولید علوم انسانی از قرآن بهره
 می‌برد و تأکید دارد که تولید علم باید مبتنی بر اصول و حیانی قرآن باشد.
 لذا این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش است که مدل مفهومی
 منطق تولید علوم انسانی از قرآن براساس نظریه ابتناء چگونه است و چگونه
 می‌توان با بهره‌گیری از روش‌های مناسب، علوم انسانی قرآنی را تولید کرد؟

۲-۲. سازکارهای تولید علوم انسانی از قرآن

توجه به زوایای گوناگون سازکارهای تولید علوم انسانی از قرآن براساس
 نظریه ابتناء در روند شکل‌گیری و پیشبرد اهداف مد نظر به دلایلی که ذکر
 می‌شود، بسیار مهم و تأثیرگذار است:

یکم) تفکیک و دسته‌بندی دقیق سازکارها: سازکارها را می‌توان به چهار
 حوزه معرفتی، روش‌شناختی، نظریه‌پردازی و کاربرستی تقسیم نمود. هریک از
 این چهار حوزه می‌تواند بخش‌های کلیدی و مهم سامانه فهم ساختارمند و

فرایندواره تولید علوم انسانی از قرآن را مرزبندی و پایه‌ریزی کند؛ این در حالی است که شاید انتظارات مطالعاتی در حوزه‌های صرفاً به مباحث معرفتی یا تئوریک محدود شد، توجه انسجام‌یافته و سازمانه‌ای به ابعاد چهارگانه یادشده ضروری به شمار نمی‌آید.

دوم) پیوند میان وحی و تجربه انسانی: کشف سازکار میان اجتهاد بین نصوص وحیانی و داده‌های تجربی و روش‌مندسازی آن گام مهمی در حوزه تولید علم دینی به شمار می‌رود؛ به‌طوری‌که بیگانگی میان آن می‌تواند مسیر کشف واقع را طولانی و پیچیده و گاه غیرقابل دستیابی نماید.

سوم) انسجام نظری و عملی: سازوکارهای انسجام‌بخشی و کاربستی نشان می‌دهد تولید علوم انسانی قرآنی صرفاً یک فعالیت نظری نیست، بلکه با قابلیت اجرایی‌شدن در نظام‌های علمی، آموزشی و فرهنگی پیوند دارد. این وجه عملیاتی‌سازی، خلأ مهم بسیاری از پژوهش‌های پیشین را پر می‌کند. چهارم) استفاده از روش‌های سیستماتیک و شبکه‌ای: اشاره به تحلیل سیستمی و شبکه‌ای آیات، بینامتنی‌سازی و تلفیق روش‌های تحلیلی مختلف (زبان‌شناختی، تفسیری، تاریخی، تجربی) نشان‌دهنده یک رویکرد نوآورانه و چندبعدی است که می‌تواند مسیر تولید نظریه‌های دقیق و قابل کاربرد را هموار کند.

پنجم) پیشرفت در ادبیات نظریه ابتناء: بحث سازکارها، مباحث نظریه ابتناء را از سطح کلی‌گویی و تعریف‌های مفهومی فراتر می‌برد و آن را به سطح عملیاتی و قابل اجرا نزدیک می‌کند؛ یعنی از یک چارچوب فلسفی-نظری، به سازکارهای مشخص، روش‌ها و ابزارهای نظریه‌پردازی و پیاده‌سازی می‌رسد.

۲-۳. انواع سازکارهای دخیل

الف) سازکارهای معرفتی (سازکار تفسیر وحیانی علوم انسانی؛ بررسی مفاهیم کلیدی قرآن در حوزه‌های علوم انسانی مانند عدالت، انسان، جامعه، سیاست، تربیت، اخلاق و...؛ تحلیل سیستمی و شبکه‌ای آیات قرآن برای استخراج بنیان‌های علوم انسانی؛ سازکار اتصال معرفت وحیانی و معرفت

بشری؛ تمایزگذاری بین معرفت وحیانی و تحلیل‌های بشری در علوم انسانی؛ تلفیق اجتهادی میان نصوص وحیانی و تجربه‌های انسانی برای تولید نظریه‌های علمی؛ سازکار انسجام‌بخشی معرفتی به معنای ایجاد چارچوب‌های جامع برای انسجام نظری و عملی علوم انسانی قرآنی؛ تدوین اصول کلیدی برای جلوگیری از تناقضات درونی نظریه‌ها؛

ب) سازوکارهای روش‌شناختی (سازوکار استنباط سیستمی از قرآن؛ تفسیر قرآن به‌عنوان یک کل منسجم و نه براساس آیات منفرد؛ تحلیل شبکه‌ای آیات و ارتباط آنها با مفاهیم علوم انسانی؛ سازوکار بینامتنی‌سازی در استنباط علوم انسانی؛ استفاده از حدیث، سیره معصومان، عقل و تجربه برای تبیین و تکمیل مفاهیم قرآنی؛ مقایسه و بررسی تفاسیر مختلف در تولید علوم انسانی؛ سازوکار اجتهاد معرفتی و نظریه‌پردازی علوم انسانی قرآنی؛ استفاده از روش‌های اجتهادی برای تولید معرفت در حوزه علوم انسانی؛ توسعه روش‌های ترکیبی شامل تحلیل زبانی، تفسیری، تاریخی و تجربی)؛ ج) سازوکارهای نظریه‌پردازی (این سازوکارها به چگونگی تبدیل مفاهیم قرآنی به نظریه‌های علوم انسانی مربوط‌اند)؛

د) سازوکارهای کاربردی (سازوکار اجرایی‌سازی علوم انسانی قرآنی در نظام علمی، آموزشی، پژوهشی و فرهنگی).

این سازوکارها موجب ایجاد انسجام علمی، افزایش کارآمدی و قابلیت اجرایی‌شدن علوم انسانی قرآنی در جامعه اسلامی می‌شود. طراحی دقیق و عملیاتی‌سازی این سازوکارها، مسیر تحول علوم انسانی اسلامی را هموار خواهد کرد.

منطق تولید علوم انسانی از قرآن بر مبنای نظریه ابتناء نظریه ابتناء با ارائه یک چارچوب معرفت‌شناختی واقع‌گرای دینی، زمینه‌های منطقی، هستی‌شناختی و روش‌شناختی لازم برای تولید علم دینی به‌ویژه علوم انسانی اسلامی را فراهم می‌کند. در این مقاله با تحلیل

مؤلفه‌های رکنی علم، فرایند تولید معرفت و شاخص‌های علم دینی، به نقش قرآن در سامان‌دهی علوم انسانی پرداخته شد.

با گسترش گفتمان اسلامی‌سازی علوم انسانی، مسئله چگونگی تولید علم دینی و تبیین مبانی آن از منظر قرآن و دین اسلام اهمیت یافته است. یکی از نظریه‌های مهم در این حوزه، نظریه ابتناء آیت‌الله رشاد است که مدعی امکان تولید علوم انسانی اسلامی مبتنی بر قرآن است (رشاد، ۱۴۰۰).

۳. مدل مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن و نظریه ابتناء

۱-۳. مبانی تولید علوم انسانی از قرآن

طبقه‌بندی مبانی تولید علوم انسانی از قرآن نشان می‌دهد این علوم دارای یک دستگاه معرفتی منسجم و چندبعدی‌اند. این مبانی از سطح معرفت‌شناختی تا سطح کاربردی و اجتماعی گسترده‌اند و امکان ارائه یک علوم انسانی اسلامی نوین را فراهم می‌کنند. برای تحقق این هدف، لازم است مطالعات قرآنی در حوزه علوم انسانی به‌صورت میان‌رشته‌ای، تفسیری، اجتهادی و انتقادی پیش برود تا بتوان از ظرفیت‌های قرآن برای تولید دانش انسانی بهره برد.

تولید علوم انسانی از قرآن نیازمند چارچوب نظری منسجم است که بتواند هم از مبانی و حیانی بهره‌بردار و هم قابلیت کاربردی در دنیای معاصر را داشته باشد. براساس نظریه ابتناء، تولید علوم انسانی از قرآن مستلزم طراحی یک چارچوب نظری منسجم است که اصول و حیانی را به‌عنوان مبنا قرار دهد و در عین حال بتواند با مسائل و چالش‌های معاصر تعامل داشته باشد. در این رویکرد، نخست مبانی و مفاهیم کلیدی قرآن استخراج و دسته‌بندی می‌شوند تا ساختار معرفتی اولیه شکل گیرد. سپس این مفاهیم به‌صورت نظام‌مند با مسائل انسانی، اجتماعی و فرهنگی روز تطبیق داده می‌شوند؛ به‌گونه‌ای که گزاره‌ها و نظریه‌ها هم ریشه در منابع دینی داشته باشند و هم قابلیت توضیح و راهنمایی در

موقعیت‌های واقعی را پیدا کنند. فرایند استنباط در این چارچوب شامل تحلیل مفهومی، بازنمایی نظری و مدل‌سازی کاربردی است تا دانش تولیدشده هم از حیث معرفت‌شناختی معتبر باشد و هم از لحاظ عملیاتی در سیاست‌گذاری، مدیریت، آموزش و پژوهش قابل بهره‌برداری باشد. به عبارت دیگر چارچوب نظری مبتنی بر ابتناء، پلی می‌سازد میان مبانی وحیانی و نیازهای علمی-اجتماعی معاصر؛ به طوری که علوم انسانی تولیدشده هم دینی و هم کارآمد باشد. درواقع نظریه ابتناء تلاش می‌کند علوم انسانی را براساس اصول قرآنی، روش‌شناسی تفسیری و اجتهادی و استخراج مفاهیم بنیادین از وحی بنیان‌گذاری کند. توسعه این نظریه می‌تواند به تولید علوم انسانی مستقل و متناسب با نیازهای جوامع اسلامی منجر شود.

مبانی تخصصی تفسیری تولید علوم انسانی از قرآن یک رویکرد چندبُعدی را می‌طلبد که شامل تحلیل زبان‌شناختی، روش‌شناختی، معناشناختی، سیستمی و تطبیقی می‌شود. با بهره‌گیری از این مبانی، می‌توان از قرآن به عنوان یک منبع معرفتی برای تولید نظریه‌های علوم انسانی بهره برد. این مبانی عبارت‌اند از:

مبانی معرفتی: وحی به عنوان منبع معرفت؛ جامعیت و هدایت‌گری قرآن؛ زبان نمادین و چندلایه؛ ترکیب عقل، نقل و شهود؛ ساختار زبان‌شناختی قرآن؛ رابطه وحی و علم بشری.

مبانی هستی‌شناخت:: جهان به عنوان نظامی هماهنگ و هدف‌مند؛ رابطه متقابل انسان و هستی؛ هدف‌مندی جهان هستی؛ رابطه خدا، انسان و هستی؛ اصل سنن الهی؛ توحیدمحوری در تحلیل پدیده‌های انسانی.

مبانی انسان‌شناختی: نگاه قرآنی به ماهیت انسان؛ فطرت و گرایش‌های انسانی؛ اراده و مسئولیت انسان؛ انسان دارای ابعاد مادی و معنوی؛ اراده و اختیار انسان؛ عقلانیت و تفکر.

مبانی روش‌شناختی: استفاده از روش تأویل و تفسیر؛ اصول اجتهادی و

اجماع عقلانی؛ روش‌های تطبیقی و بین‌رشته‌ای؛ اجتهاد و استنباط علمی؛ سیاق‌شناسی و تحلیل گفتمان قرآنی.

مبانی ارزش‌شناختی: ملاک‌های ارزشی در دانش انسانی؛ تمایز علوم انسانی قرآنی از علوم انسانی سکولار؛ عدالت و قسط؛ کرامت انسانی؛ مسئولیت اجتماعی و اخلاقی؛ توحید به‌عنوان زیربنای ارزش‌ها.

مبانی جامعه‌شناختی: اجتماع‌محوری قرآن؛ ساختارهای اجتماعی الهام‌گرفته از قرآن؛ اصل امت‌سازی؛ سنن اجتماعی و تاریخی؛ عدالت اجتماعی و اقتصادی؛ رابطه فرد و جامعه.

قرآن نه‌تنها یک متن دینی بلکه یک منبع معرفتی برای تولید علوم انسانی است که با روش‌شناسی مناسب می‌توان از آن به‌عنوان پایه‌ای برای نظریه‌پردازی در حوزه‌هایی مانند روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، مدیریت و علوم سیاسی بهره‌برد (رشاد، ۱۳۹۷/ سعیدی روشن، ۱۳۹۸).

۲-۳. قواعد تولید علوم انسانی از قرآن و نظریه ابتناء

نظریه ابتناء، علوم انسانی را از سطح مقایسه‌ای به سطح ابتدایی و بنیادین می‌رساند. تدوین این قواعد، راه را برای تولید علوم انسانی اسلامی کارآمد و متناسب با نیازهای جوامع معاصر هموار می‌کند.

طبقه‌بندی قواعد تولید علوم انسانی در چهار سطح مفهومی، روش‌شناختی، نظریه‌پردازی و کاربردی می‌تواند به تدوین علوم انسانی مستقل و کارآمد مبتنی بر مبانی قرآنی کمک کند. نظریه ابتناء، به‌عنوان چارچوبی روشمند، تلاش دارد علوم انسانی را براساس اصول وحیانی، روش‌های تفسیری و اجتهادی و استخراج مفاهیم بنیادین از قرآن بنا نهد. توسعه و عملی‌سازی این نظریه می‌تواند مسیر جدیدی را برای علوم انسانی اسلامی باز کند (رشاد، ۱۳۸۸/ کمانی نجف‌آبادی، ۱۴۰۲).

براساس نظریه ابتناء تولید علوم انسانی از قرآن با به‌کارگیری قواعد ذیل امکان‌پذیر است:

قواعد مفهومی: قاعده مفاهیم پایه‌ای؛ قاعده شبکه مفهومی؛ قاعده تحول مفاهیم؛ قاعده ترجمه مفاهیم به زبان علوم انسانی.

قواعد روش شناختی: قاعده استنباط سیستمی؛ قاعده بینامتنی؛ قاعده اجتهاد معرفتی؛ قاعده روش‌های تفسیری ترکیبی مثل تحلیلی، تأویلی، زبان‌شناختی، اجتماعی و تاریخی.

قواعد نظریه‌پردازی: قاعده انسجام نظری؛ قاعده تلفیق مفاهیم قرآنی؛ قاعده جامعیت نظری؛ قاعده تعامل با علوم انسانی مدرن.

قواعد کاربستی: قاعده پیوستگی با نیازهای جامعه؛ قاعده آزمون‌پذیری؛ قاعده تحول‌پذیری؛ قاعده آموزش و ترویج.

۳-۳. ضوابط تولید علوم انسانی از قرآن و نظریه ابتناء

تولید علوم انسانی از قرآن در چارچوب نظریه ابتناء نیازمند ضوابط به معنای شروط و شرایط کارایی و کاربرد قواعد است که تضمین‌کننده اعتبار و کارآمدی علوم انسانی قرآنی‌اند. در سطح کاربستی، اجرای این علوم نیازمند تحول در نظام آموزشی، پژوهشی و سیاست‌گذاری اجتماعی است. طراحی دقیق این سازوکارها، امکان جایگزینی علمی علوم انسانی سکولار با علوم انسانی اسلامی مبتنی بر قرآن را فراهم می‌کند.

ضوابط معرفتی: انسجام درونی؛ اتصال به وحی؛ تأییدپذیری اجتهادی؛ جامعیت مفهومی.

ضوابط روش‌شناختی: روش سیستمی در استنباط؛ بینامتنی‌بودن؛ استفاده از روش‌های علمی مکمل.

ضوابط نظریه‌پردازی: انسجام نظری؛ قدرت تبیین و پیش‌بینی؛ قابلیت آزمون‌پذیری.

۳-۴. سنجه‌های معرفتی تولید علوم انسانی از قرآن

سنجه‌های معرفت در علوم انسانی قرآنی عبارت‌اند از:

معرفت‌شناختی: انسجام درونی؛ اتصال به وحی؛ عدم تناقض با اصول کلان قرآنی؛ پذیرش اجتهاد معرفتی.

معیارهای روش‌شناختی: جامعیت روش؛ استنباط سیستمی؛ بینامتنی بودن.

معیارهای نظریه‌پردازی: انسجام نظری؛ جامعیت؛ قدرت تبیین.

معیارهای کاربستی: حل مسائل اجتماعی؛ انطباق با نیازهای جامعه؛ انعطاف‌پذیری.

۴. یافته‌های پژوهش

در این پژوهش، با توجه به رویکردهای مختلف در خصوص علوم انسانی اسلامی و علم دینی، از نظریه‌های مختلفی بهره‌برداری شد. یکی از اساسی‌ترین چالش‌ها در این مسیر، تطبیق و انطباق مفاهیم دینی با روش‌های علمی مدرن است. در این زمینه، پژوهشگران معتقدند قرآن به‌عنوان منبعی دارای ظرفیت‌های گسترده می‌تواند نقش منطق و چارچوب برای تولید علوم انسانی اسلامی داشته باشد، به شرطی که روش‌شناسی‌های علمی با توجه به ویژگی‌های خاص قرآن، از جمله زبان نمادین و پیچیدگی‌های معنایی، مورد بازخوانی و تنظیم قرار گیرد.

با توجه به تنوع رویکردها به علم دینی، برخی صاحب‌نظران به‌ویژه کسانی مانند گلشنی و مصباح‌یزدی تأکید دارند که برای تولید علم دینی، باید از یک روش‌شناسی اجتهادی استفاده کرد که قابلیت انطباق قرآن با مسائل روز را داشته باشد؛ البته این امر با تحقق استقلال مبانی فلسفی و معرفتی علم دینی در تناقض است؛ ازسوی دیگر رویکردهایی مانند نظریه ابتناء که به‌دنبال استقلال علم دینی‌اند، پیشنهاد می‌کنند که باید مبانی فلسفی و معرفتی دینی از خود قرآن استخراج شود تا بتوان علم انسانی اسلامی را از مبانی قرآن و معارف دینی ساخت. درواقع لازمه تحقق استقلال علم دینی، مراجعه مستقیم به آیات قرآن جهت استنباط^۱ مبانی فلسفی و

۱. فرایند استنباط در این چارچوب شامل تحلیل مفهومی، بازنمایی نظری و مدل‌سازی کاربردی است.

معرفتی است؛ در غیر این صورت دچار نقض غرض خواهیم شد. همین استلزامات مربوط به تحقق استقلال علم دینی است که سبب می‌شود به دستگاه‌های نظام‌مندی مثل حکمت متعالیه ارجاع ندهیم.

نظریه ابتناء بر این اصل استوار است که علوم انسانی باید از اساس بر مفاهیم و مبانی قرآنی بنیان‌گذاری شوند، نه اینکه صرفاً مفاهیم مدرن با قرآن تطبیق داده شوند. این نظریه دارای دو سطح اصلی است: ابتدای مفهومی (استخراج مفاهیم کلیدی علوم انسانی از قرآن) و ابتدای روشی (تدوین روش‌شناسی علوم انسانی براساس رویکردهای تفسیری و اجتهادی قرآن).

مراحل نظریه ابتناء در تولید علوم انسانی از قرآن عبارت‌اند از:
(۱) استخراج مفاهیم بنیادین علوم انسانی از قرآن مانند نفس، امت، عدالت، ولایت؛

(۲) تحلیل روابط بین این مفاهیم در چارچوب نظام سیستمی قرآن؛
(۳) تدوین روش‌های تحقیق جدید مبتنی بر روش‌های تفسیری و اجتهادی قرآن؛
(۴) ایجاد نظریه‌های نوین علوم انسانی اسلامی بر پایه جهان‌بینی قرآنی.
چالش‌های عمده‌ای که در این پژوهش بررسی گردید، شامل نبود رویکرد واحد و منسجم در تولید علم انسانی از قرآن، مشکلات در انتقال مفاهیم علمی به زبان قرآن و تناقضات موجود بین روش‌های علمی رایج و اصول دینی قرآن است؛ همچنین توجه به تفاوت‌های فرهنگی و اجتماعی نیز به‌عنوان عوامل مؤثر در تولید علم دینی شایان توجه است.

در نتیجه منطق تولید علوم انسانی از قرآن به‌طور عمده به تقویت و گسترش یک روش‌شناسی مبتنی بر قرآن اشاره دارد که قادر است به تولید نظریه‌های علمی اسلامی در زمینه‌های مختلف علوم انسانی، از جمله جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصاد و اخلاق بپردازد. این منطق تولید باید براساس اصول اساسی قرآن بنا شده و مفاهیم دینی به‌طور مستقیم با مسائل علمی و اجتماعی در تعامل باشند.

پژوهش حاضر نشان می‌دهد برای تحقق این هدف، لازم است از یک رویکرد تحلیلی و اجتهادی استفاده کرد که در آن قرآن به عنوان یک منبع معرفتی و روش‌شناسی علمی در نظر گرفته شود.^۱ افزون بر این توجه به پیچیدگی‌های زبانی قرآن و دقت در تفسیر و تطبیق مفاهیم علمی با آموزه‌های دینی ضروری است. در نهایت تولید علم دینی از قرآن نه تنها به بازسازی و انطباق علوم انسانی با معارف دینی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند نظریه‌های علمی جدید را با توجه به هویت دینی و فرهنگی جامعه اسلامی ارائه دهد.

نتیجه‌گیری

الف) ظرفیت‌های نظریه ابتناء

ایجاد امکان تولید دانش مستقل با توان ظرفیتی بهره‌گیری از رویکردهای تأسیسی و استنباطی، ناظر به علوم انسانی اسلامی؛ ظهور انسجام سازمانی و طبقه‌بندی‌شده میان نظریه و کارکرد در سطوح سه گانه نظریه ابتناء؛ برخورداری از مواجهه فعالانه فلسفی با مسائل و معضلات معاصر علوم انسانی رایج در گستره دانشی و رفتاری؛ انطباق نظریه‌های تولیدشده با ارزش‌های اخلاقی.

ب) اقتضائات بهره‌گیری از نظریه ابتناء

در حوزه دانشی: اشراف و تسلط عمیق بر انواع دانش‌ها نظیر منابع دینی به‌ویژه قرآن کریم و منابع فلسفه اسلامی و فلسفه مضاف، آشنایی با مبانی و چالش‌ها و وضعیت علوم انسانی رایج و آشنایی با روش‌شناسی و ابزار

۱. نظریه ابتناء چارچوب سه‌سطحی مبانی - روش - کاربری برای تولید علوم انسانی قرآنی ارائه می‌دهد؛ از این رو نظریه ابتناء می‌تواند مدل تولید علوم انسانی از قرآن را مرحله‌مند کند؛ درحالی که مدل‌هایی مثل الگوی یاد فاقد منطق وحی‌مبنا و فاقد سازوکار استخراج مستقیم نظریه از قرآن است. نظریه ابتناء «نظام‌سازی علمی بر اساس وحی» را ممکن می‌سازد؛ لیکن یاد «تعامل مفهومی» را دنبال می‌کند. پژوهش حاضر دقیقاً شکاف نظریه ابتناء را پر می‌کند و مدل عملی تولید علوم انسانی از قرآن را ارائه می‌دهد؛ کاری که در مدل یاد اصلاً قابل تحقق نیست.

استنباطی علوم انسانی اسلامی؛

در حوزه کاربردی: شناسایی و طراحی دقیق نظریه‌ها در بستر اجتماعی در یک بازه زمانی مناسب؛

در حوزه سنجش و ارزیابی: توسعه فرایندمند ابزار و معیارها با لحاظ تکمیل و بالندگی و تثبیت اجرایی‌سازی آن در مراحل پیشین و رفع آسیب‌ها و نواقص کارکردی.

پژوهش حاضر با هدف تبیین منطق تولید علوم انسانی از قرآن و ارائه یک مدل مفهومی مبتنی بر نظریه ابتناء، نشان داد امکان بنیان‌گذاری علوم انسانی اسلامی بر اصول و حیانی و روش‌های اجتهادی وجود دارد. بر این اساس قرآن نه صرفاً به‌عنوان یک متن دینی، بلکه به‌عنوان منبعی (مَدْرَکی) جامع برای استخراج مفاهیم بنیادین، تدوین روش‌ها و ایجاد نظریه‌های علوم انسانی قابل بهره‌برداری است. این پژوهش با تفکیک و طبقه‌بندی مبانی معرفتی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، روش‌شناختی، ارزشی و جامعه‌شناختی، چارچوبی منسجم ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنای تولید دانش انسانی مستقل و کارآمد باشد.

مدل پیشنهادی با سه سطح ابتنای مبنایی، ابتنای روشی و ابتنای کاربرستی، به تحقق علوم انسانی قرآن‌بنیان کمک می‌کند. ابتنای مبنایی، تضمین‌کننده اصالت و انسجام معرفتی است؛ ابتنای روشی، مسیر استنباط و تفسیر علمی از منابع و حیانی را مشخص می‌کند و ابتنای کاربرستی، امکان کاربرد نظریه‌ها در مسائل واقعی جوامع اسلامی و انسانی را فراهم می‌سازد.

مؤلفه‌های مدل مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن به شرح زیر می‌باشد:

(۱) سطح اول: ابتنای مبنایی (مبانی علوم انسانی قرآنی)

این سطح به پرسش‌های بنیادین مربوط به ماهیت علوم انسانی اسلامی پاسخ می‌دهد:

مبانی معرفتی (قرآن به عنوان منبع معرفتی و حیانی و علمی؛ تعامل عقل، وحی، و تجربه در تولید علوم انسانی).

مبانی هستی‌شناختی (جهان‌بینی توحیدی؛ انسان‌شناسی قرآنی؛ تعریف انسان براساس فطرت، نفس و اختیار؛ جامعه‌شناسی قرآنی؛ قوانین اجتماعی براساس سنن الهی و عدالت اجتماعی).

مبانی ارزش‌شناختی (هدفمندی علوم انسانی در جهت کمال انسانی و سعادت اخروی؛ محوریت ارزش‌های قرآنی مانند عدالت، تقوا، و کرامت انسانی).

۲) سطح دوم: ابتدای روشی (روش‌شناسی تولید علوم انسانی از قرآن) این سطح به روش‌های کشف و استنباط علوم انسانی از قرآن می‌پردازد.

روش‌های معرفتی استخراج علوم انسانی از قرآن عبارت‌اند از: روش تفسیر موضوعی قرآن؛ بررسی آیات مرتبط با موضوعات علوم انسانی؛ تحلیل سیاق، دلالت‌های واژگانی و بافت تاریخی؛ روش اجتهادی (اصولی-فقهی)؛ گسترش روش اصول فقه در تولید علوم انسانی؛ روش تحلیل فلسفی و منطقی؛ بررسی مبانی فلسفی علوم انسانی براساس آموزه‌های قرآنی؛ مقایسه علوم انسانی قرآنی با علوم انسانی مدرن؛ روش تجربی و میان‌رشته‌ای؛ اعتبارسنجی یافته‌های قرآنی در حوزه علوم انسانی؛ ترکیب یافته‌های علوم تجربی با مبانی قرآنی.

۳) سطح سوم: ابتدای کاربرستی (کاربردهای علوم انسانی قرآنی)

این سطح به کاربردهای علوم انسانی تولیدشده از قرآن در حوزه‌های مختلف می‌پردازد:

روان‌شناسی قرآنی (مفهوم نفس، فطرت و روان در قرآن؛ راهکارهای قرآنی برای سلامت روان و تربیت انسان)؛

جامعه‌شناسی قرآنی (تحلیل روابط اجتماعی براساس سنت‌های الهی؛ مفهوم عدالت و همبستگی اجتماعی در قرآن؛ نظریه حرکت تاریخ، نقش

انسان در جامعه؛

اقتصاد قرآنی (نظام اقتصادی بر پایه زکات، انفاق و تحریم ربا؛ نقش اخلاق و عدالت در نظام اقتصادی؛ عدالت اقتصادی، الگوی توزیع و تولید)؛ علوم سیاسی قرآنی (مدل حکومت براساس ولایت، شورا و عدالت؛ مفهوم بیعت و مشارکت مردم در حکومت اسلامی)؛

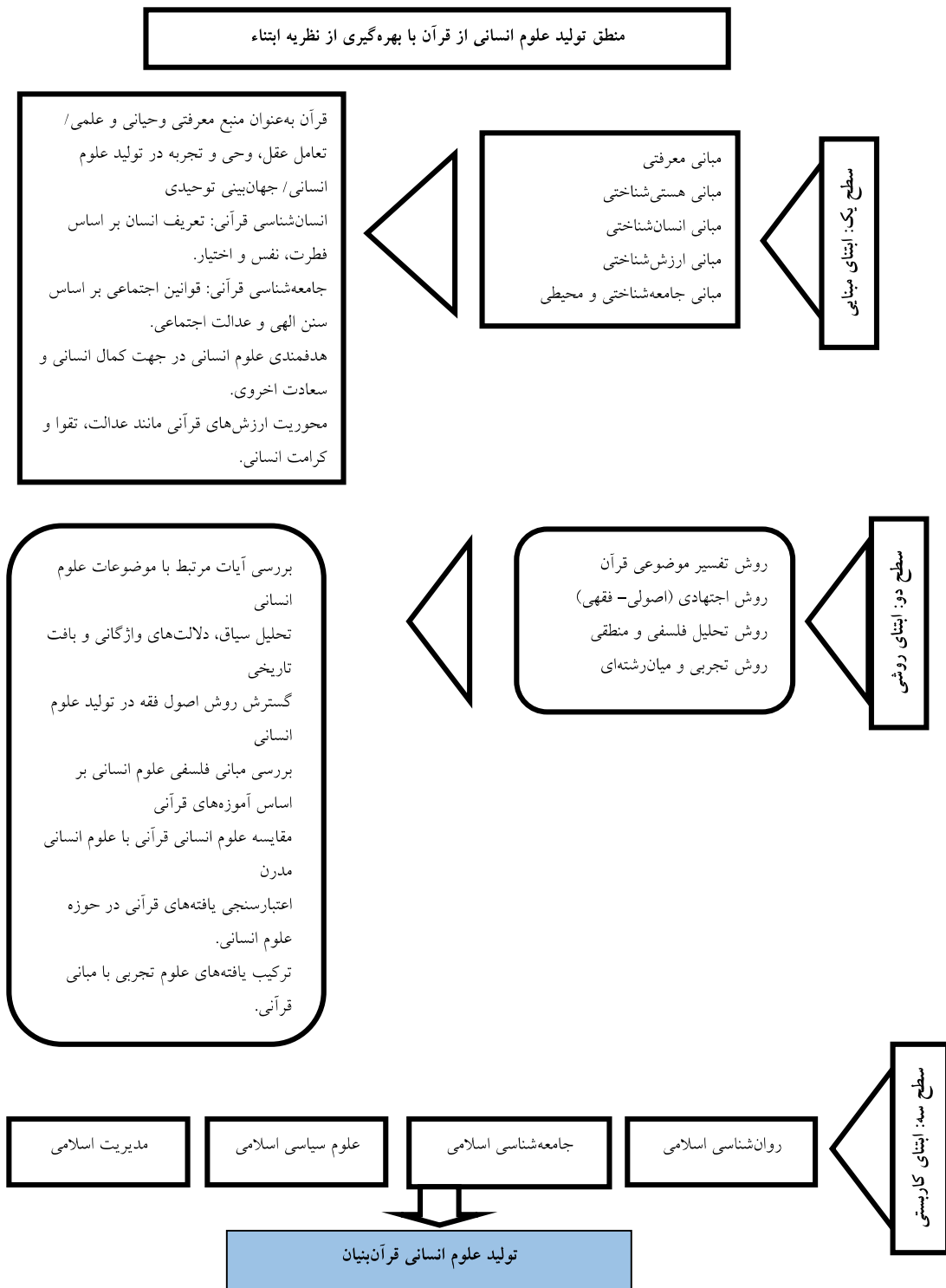
نتایج پژوهش نشان می‌دهد نظریه ابتناء با ایجاد یک پارچگی میان مبانی، روش و کاربرد، خلأ موجود در پیشینه پژوهش را پر می‌کند و از این نظر نسبت به سایر نظریه‌ها، نوآوری و تمایز قابل توجه دارد. این مدل می‌تواند به پژوهشگران، سیاست‌گذاران و نهادهای آموزشی و پژوهشی کمک کند تا علوم انسانی را با هویت دینی و فلسفه اسلامی تولید و به کار گیرند.

در نهایت این مطالعه بر ضرورت بهره‌گیری از رویکرد تحلیلی و اجتهادی تأکید می‌کند؛ به گونه‌ای که مفاهیم قرآن با پیچیدگی‌های علمی و اجتماعی معاصر هماهنگ شوند و علوم انسانی تولیدشده، هم از حیث معرفت‌شناختی معتبر و هم از حیث کاربردی مؤثر باشند. بدین ترتیب نظریه ابتناء مسیر نویی برای تولید دانش انسانی اسلامی فراهم می‌آورد و زمینه‌ساز توسعه علوم انسانی مستقل، نظام‌مند و متناسب با نیازهای جوامع اسلامی می‌شود.

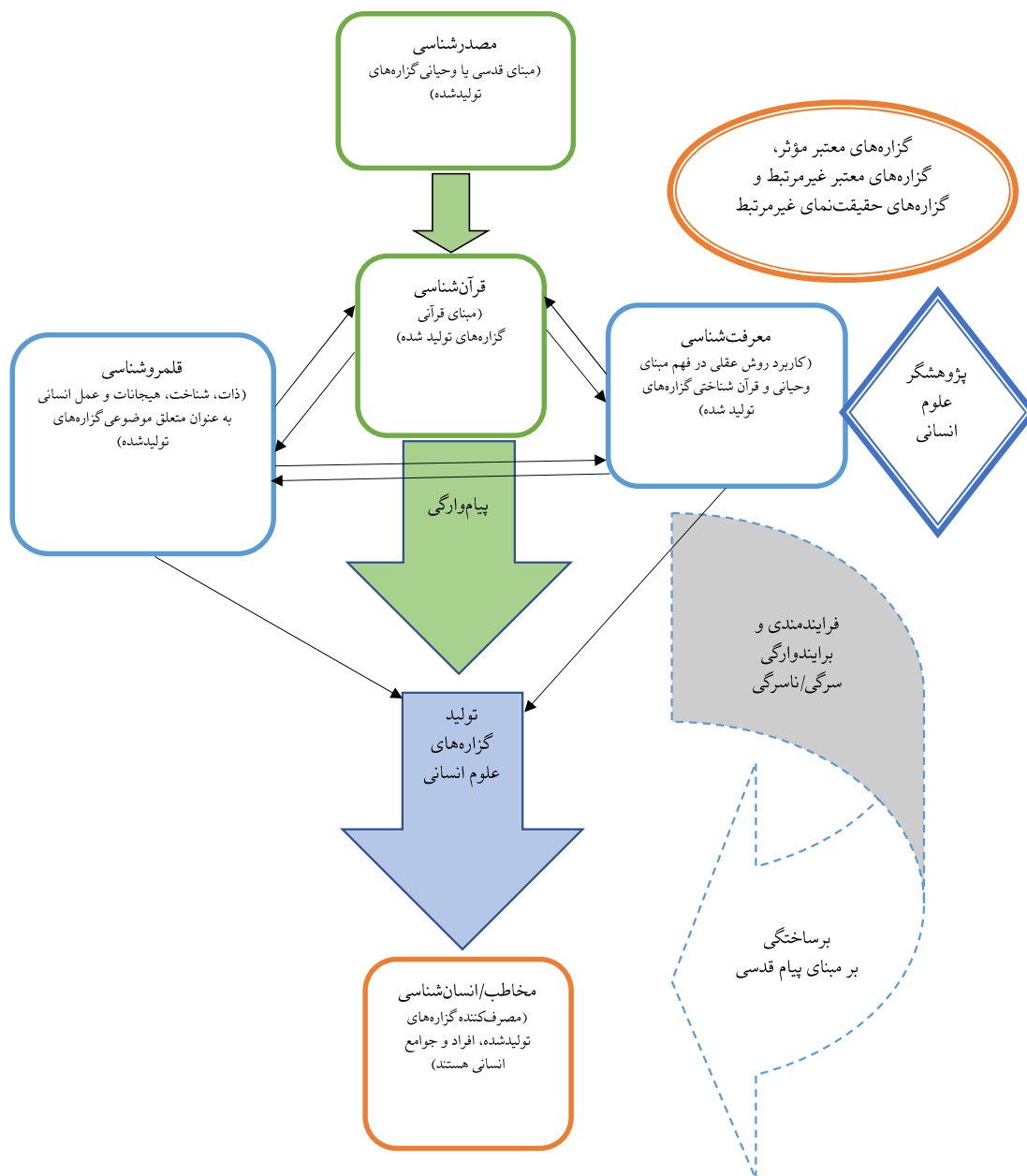
۶. پیشنهادها

طبقه بندی گزاره‌های علوم انسانی براساس نظریه ابتناء؛ اقتضائات و چالش‌های نظری و کارکردی تولید علوم انسانی براساس نظریه ابتناء؛

نظام‌سازی مفاهیم علوم اجتماعی قرآنی براساس نظریه ابتناء.
مدل مفهومی به‌دست‌آمده در این مقاله در ادامه ارائه می‌شود.

نمودار ۱: مدل مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن براساس نظریه ابتناء

نمودار ۲: مدل مفهومی منطق تولید علوم انسانی از قرآن (نسخه بدیل)

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

قرآن کریم.

اسدی نسب، محمدعلی (۱۳۹۶). امکان علوم انسانی اسلامی از منظر قرآن در دیدگاه علامه طباطبائی. فلسفه دین، ۱۴ (۳)، ۵۱۷-۵۴۳، در:

<https://doi.org/10.22059/JPHT.2017.208968.1005369>.

ایمان، محمدتقی، و کلاته ساداتی، احمد (۱۳۹۹). روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان (ارائه مدلی روش‌شناختی از علم اسلامی). تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

بابائی، علی اکبر (۱۳۹۴). قواعد تفسیر قرآن. تهران: سمت.

بابایی، علی اکبر، روحانی‌راد، غلامعلی، و عزیزی‌کیا، مجتبی (۱۳۹۷). روش‌شناسی تفسیر قرآن. تهران: سمت.

بابائی، علی اکبر (۱۳۹۸). بررسی مکاتب و روش‌شناسی تفسیر قرآن. تهران: سمت.

بابایی مجرد، حسین، و عبدالحسین‌زاده، محمد (۱۳۹۷). نظام‌سازی قرآن‌بنیان: چیستی، چرایی و چگونگی. پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم، ۱ (پیاپی ۱۸)، ۲۹-۴۴، در:

<https://doi.org/875> و https://qabasat.iict.ac.ir/article_31915.html?lang=fa.

باقری، خسرو (۱۳۸۲). هویت علم دینی. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. بستان (نجفی)، حسین (۱۳۹۵). گامی به سوی علم دینی (۱): ساختار علم تجربی و امکان علم دینی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

بستان (نجفی)، حسین (۱۳۹۷). نظریه عرفی‌شدن با رویکرد اجتهادی تجربی. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، سازمان تبلیغات اسلامی.

پارسانیا، حمید (۱۳۸۸). رئالیسم انتقادی حکمت صدرایی. علوم سیاسی، ۱۱ (۴۲)، ۹-۳۰، در:

https://psq.bou.ac.ir/article_11941.html.

تحیری، احمدرضا (۱۳۹۹). مبانی و اصول معرفت‌شناختی حاکم بر علوم انسانی از منظر قرآن. مطالعات قرآن و علوم، ۴ (۷)، ۳۸-۷۳.

https://qh.journals.miu.ac.ir/article_5424.html.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴). علم دینی مبتنی بر نقل و عقل. قم: مرکز نشر اسراء.

حافظنیا، محمدرضا (۱۴۰۰). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: انتشارات سمت.

حسینی، سیدحمیدرضا، و علی پور، مهدی (۱۳۹۴). پارادایم اجتهادی دانش دینی (پاد). تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

حسین زاده یزدی، مهدی، و حدادی، علیرضا (۱۳۹۵). نظریه بومی گرایی حسین کچویان. *نظریه های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۶ (۱) بهار و تابستان، ۱۶۱ - ۱۹۹، در:

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2017.63564>

حسینی، سیدمازیار، و خوش منش، ابوالفضل (۱۴۰۲). ظرفیت سنجی تفسیر موضوعی در تولید علوم انسانی اسلامی. *آموزه های قرآنی*، ۲۰ (۳۷)، ۹۳ - ۱۲۰، در:

<https://doi.org/10.30513/QD.2022.2935.1614>

خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۱). کلام جدید. چ ۲، قم: مرکز مطالعات و پژوهش های فرهنگی حوزه علمیه.

خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۴). *آسیب شناسی جامعه دینی*. قم: دفتر نشر معارف.

خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۹). الگوی حکمی اجتهادی در علوم انسانی اسلامی. *علوم اسلامی*، ۲ (۲)، ۶۶ - ۲۹.

خسروپناه، عبدالحسین، عاشوری، مهدی، و پارسانیا، حمید (۱۳۹۲). تولید و تکوین علوم انسانی اسلامی. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۳). *در جستجوی علوم انسانی اسلامی*. قم: دفتر نشر معارف.

خندان، علی اصغر (۱۳۹۶). نظریه علم دینی با رویکرد توحیدی از منظر استاد مطهری. *تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، ۳ (۲)، ۷۲ - ۴۱، در:

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2476745.1396.3.2.5.0>.

دلاور، علی (۱۳۹۹). *روش تحقیق در روان شناسی و علوم تربیتی*. تهران: انتشارات رشد.

دیرباز، عسکر، و گنج خانی، آسیه (۱۴۰۱). بررسی مبانی انسان شناختی علوم انسانی اسلامی از دیدگاه علامه مصباح یزدی. *مطالعات میان رشته ای تمدنی انقلاب اسلامی*، ۱ (۱)، ۵۰ - ۳۵.

<https://doi.org/10.28211685/CIR.2205.1045.1.1.2>.

رجبی، محمود (۱۳۹۳). *روش تفسیر قرآن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

رشاد، علی اکبر (۱۴۰۳). بدون شک ایران از کانون های تولید علوم انسانی اسلامی بوده است. سخنرانی در هم اندیشی علمی «وقوع علوم انسانی اسلامی؛ پیشینه، راهکارها، مصادیق»، در:

<https://rashad.ir/rashadoloom>

رشاد، علی اکبر (۱۴۰۰). نگاهی دیگر به معیار علم دینی. *قبسات*، ۱۰۰ (۱)، ۵ - ۱۴، در:

https://qabasat.iict.ac.ir/article_245061.html.

رشاد، علی اکبر (۱۳۹۵). *منطق طبقه بندی علوم*. ذهن، ۶۵ (۵)، ۲۸ - ۵، در:

https://zehn.iict.ac.ir/article_22965.html.

رشاد، علی اکبر (۱۳۹۴). تعریف فلسفه مضاف، ذهن، ۱۶ (۶۳)، ۵-۳۴، در:

https://zehn.iict.ac.ir/article_19182.html.

رشاد، علی اکبر (۱۳۸۹). منطق فهم دین. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رشاد، علی اکبر (۱۳۸۸ الف). فلسفه معرفت دینی. ذهن، (۴۰)، ۵-۱۶، در:

<http://noo.rs/UVPvG>

رشاد، علی اکبر (۱۳۸۸ ب). مبادی دخیل در تکوین و تطور معرفت دینی. قبسات، (۵۳)، ۵-۳۶، در:

https://qabasat.iict.ac.ir/article_17524.html?lang=fa.

رشاد، علی اکبر (۱۳۸۸ ج). نظریه ابتناء: بر ساختگی تکون و تطور معرفت دینی بر تأثیر- تعامل متناوب- متداوم مبادی خمسه. تهران: دبیرخانه هیأت حمایت از کرسی های نظریه پردازی.

رشاد، اکبر (۱۳۸۴). ضرورت تأسیس فلسفه دین، منطق اکتشاف دین و فلسفه معرفت دینی، و ترابط و تمایز آنها با همدیگر. قبسات، (۳۸)، ۲۱-۵۲، در:

https://qabasat.iict.ac.ir/article_17357.html?lang=fa

رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۴۰۳). منطق تفسیر قرآن ۱ (مبانی و قواعد تفسیر قرآن). قم: انتشارات بین المللی المصطفی.

زندیه، نورالدین، اژدری، رامین، و موسوی بیوکی، سیدمحمدهادی (۱۳۹۸). مبانی حاکم بر ساختار قرآن کریم در نسبت با علوم انسانی قرآن بنیان از منظر آیت الله جوادی آملی. پژوهشهای میان رشته ای قرآن کریم، (۱)، ۸۳-۹۶، در:

<https://www.sid.ir/paper/149399/fa>

السبت، خالد بن عثمان (۱۴۲۶ ق). قواعد التفسیر جمعاً و دراسته. ریاض: دار ابن القیم- دار ابن عفان.

سروش، عبدالکریم (۱۳۹۳). قبض و بسط تئوریک شریعت. تهران: صراط.

سعیدی روشن، محمدباقر (۱۳۹۸). تحلیل زبان قرآن و روش شناسی فهم آن. چ ۹، تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه- سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

سلطانی رنانی، سیدمهدی (۱۴۰۳). تحلیلی بر مفهوم شناسی و شاخصه های علم دینی در اندیشه آیت الله جوادی آملی. سیاست پژوهی تحول در علوم انسانی، ۳ (۱)، ۷۵-۹۰، در:

<http://noo.rs/PhBIR>

سلیمانی امیری، عسکری، و گنج خانی، آسیه (۱۳۹۶). بررسی چیستی علوم انسانی اسلامی از دیدگاه آیت الله مصباح یزدی. آیین حکمت، (۳۳)، پاییز، ۷۸-۵۷، در:

<https://doi.org/10.22081/pwq.2018.65409>

شاه آبادی، محمدرضا، حاجی، حسن، دنیادیده، هادی، و طالب، زهرا (۱۴۰۰). معیار قرآن کریم برای بازنمایی معرفت شناسی در علوم انسانی. مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی،

۲۵ (۸۶)، ۲۰۶-۲۳۰، در:

<http://noo.rs/B4BrP>

شریفی، احمدحسین (۱۳۹۴). مبانی علوم انسانی اسلامی. تهران: آفتاب توسعه.
شریفی، احمدحسین (۱۴۰۲). روش شناسی علوم انسانی اسلامی. تهران: آفتاب توسعه.
شلایرماخر، فردریش (۱۷۹۹). درباره دین. ترجمه محمدابراهیم باسط، ۱۴۰۰، تهران: نشرنی.
شورت، ادموند سی. (۱۳۹۸). روش شناسی مطالعات برنامه درسی. ترجمه محمود مهرمحمدی و همکاران. تهران: سمت.

صباغ، محمدبن لطفی (۱۴۰۸ ق.). بحوث فی اصول التفسیر. بیروت: المکتب الاسلامی.
طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۶۲). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دار الکتب الاسلامیه.
علی تبار، رمضان (۱۴۰۱). منطق علوم انسانی: فراروش. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

علی تبار فیروزجایی، رمضان، و ترخان، قاسم (۱۴۰۳). بررسی نظریه علم دینی استاد رشاد (مبادی، معیارها و ارکان). ذهن، ۲۵ (۹۸)، ۴۳-۵، در:

https://zahn.iict.ac.ir/article_712713.html.

علی تبار، رمضان، و عباسزاده، مهدی (۱۴۰۲). منطق و ساختار توجیه در گزاره های علوم انسانی اسلامی (با تأکید بر معیار قرآن کریم). پژوهشهای معرفت شناختی، ۱۲ (۲)، ۱۰۹-۸۹، در:

<https://doi.org/10.22054/ajsm.2015.1610>

کاظمینی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۴). درآمدی تحلیلی بر منطق تدوین مبانی علوم انسانی اسلامی. مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، (۶۲)، ۷۴-۵۳، در:

https://ksiu.nahad.ir/article_264.html?lang=fa

کربلائی پازوکی، علی، و میرهادی تفرشی، محمدرضا (۱۳۹۶). چیستی علوم اسلامی و رابطه آن با علوم انسانی از منظر شهید مطهری. مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲۱ (۱)، ۱۸-۵.

کریمی، مصطفی (۱۳۹۸). فرایند نظریه پردازی قرآنی در حوزه تفسیر موضوعی. مطالعات قرآن و حدیث، (۱)، ۱۸۰-۲۱۷، در:

https://qhs.isu.ac.ir/article_2573.

کمانی نجف آبادی، مهدی (۱۴۰۲). روش های نظریه پردازی براساس متون دینی در مطالعات علوم انسانی (مرور بازه ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۰ ش). تحقیقات بنیادین علوم انسانی، ۹ (۱)، ۹۹-۱۴۴، در:

DOR:20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0

گلشنی، مهدی (۱۳۹۸). علم و دین در افق جهان بینی توحیدی. تهران: انتشارات دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی.

مجتهد شبستری، محمد (۱۳۷۹). *ایمان و آزادی*. تهران: طرح نو.

محمدی فرد، علیرضا، و حسنی، سیدحمیدرضا (۱۴۰۲). تفسیر موضوعی به مثابه روش نظریه پردازی در علوم انسانی؛ خوانشی نو از دیدگاه قرآنی شهید صدر. *قرآن شناخت*. ۱۶ (۲)، ۷-۲۷، در:

<https://doi.org/10.2234>

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۲). *رویکرد تہذیبی تأسیسی به علم دینی*. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مطهری، مرتضی (۱۳۵۶). *مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی*. تهران: انتشارات صدرا.

ملکی، یاسر، جودوی، امیر، و خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۸). تبیین مبانی انسان‌شناختی در قرآن کریم و کاربری آن در تحول علوم انسانی. *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*. ۲۳ (۴)، ۳۸۵-۴۰۲، در:

<https://sid.ir/paper/237039/fa>

میرباقری، محمد مهدی (۱۳۸۹). *گفتارهایی پیرامون تحول در علوم انسانی*. تهران: فجر ولایت.

موحدابطحی، سید محمدتقی (۱۳۹۹). *طبقه‌بندی جامع رویکردهای علم دینی؛ گامی به سوی طبقه‌بندی جامع رویکردهای علم دینی*. *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*. ۲۴ (۲)، ۳۰۹-۳۳۰، در: <https://sid.ir/paper/fa/388410>

نجارزادگان، فتح‌الله (۱۳۹۰). *بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن در دیدگاه فریقین*. تهران: سمت.

نصری، عبدالله (۱۳۹۱). *راز متن: هرمنوتیک، قرائت پذیری متن و منطق فهم دین*. تهران: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران (سروش).

واسطی، عبدالحمید (۱۴۰۲). *رویکرد شبکه‌ای در تفسیر قرآن، به مثابه زیرساختی برای دستیابی به آنتولوژی قرآن*. *قبسات*. ۲۸ (۱۰۸)، ۶۷-۹۲، در:

<https://doi.org/040108>.

Creswell, J. W. (2018). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. 5th Edition, SAGE Publications.

Mujahidin, A. (2018). *The Dialectic of Qur'an and Science: Epistemological Analysis of Thematic Qur'an Interpretation Literature in the Field of Social Sciences of Humanities*. ESENSIA: Jurnal Ilmu-Ilmu Ushuluddin, 19(2), 210-226, in: <https://doi.org/10.14421/esensia.v19i2.1563>.

Legenhausen, M. (2010). *Hermeneutical foundations for Islamic social sciences*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.

References

- Ali-Tabar, R. (2022). *The logic of the humanities: Metamethodology*. Publications Organization of the Research Institute for Islamic Culture and Thought.
- Ali-Tabar, R., & Abbaszadeh, M. (2023). The logic and structure of justification in propositions of Islamic humanities, with an emphasis on the criterion of the Holy Qur'an. *Epistemological Studies*, 12(2), 89–109. <https://doi.org/10.22054/ajsm.2015.1610>
- Ali-Tabar Firouzjaei, R., & Torkhan, Q. (2024). An examination of Rashad's theory of religious science: Principles, criteria, and pillars. *Zehn*, 25(98), 5–43. https://zehn.iict.ac.ir/article_712713.html
- Al-Sabt, K. B. U. (2005 AH). *Qawa'id al-tafsir: Jam'an wa dirasah* [Rules of Qur'anic interpretation: Compilation and study]. Dar Ibn al-Qayyim & Dar Ibn Affan.
- Asadi Nasab, M. A. (2017). The possibility of Islamic humanities from the perspective of the Qur'an in the thought of Allameh Tabataba'i. *Philosophy of Religion*, 14(3), 517–543. <https://doi.org/10.22059/JPHT.2017.208968.1005369>
- Babaei, A. A. (2015). *Rules of Qur'anic interpretation*. SAMT.
- Babaei, A. A. (2019). *An examination of schools and methodologies of Qur'anic interpretation*. SAMT.
- Babaei, A. A., Rouhanirad, G. A., & Azizikia, M. (2018). *Methodology of Qur'anic interpretation*. SAMT.
- Babaei Mojarad, H., & Abdolhosseinzadeh, M. (2018). Qur'an-based system-building: What, why, and how. *Interdisciplinary Qur'anic Studies*, 1(18), 29–44. https://qabasat.iict.ac.ir/article_31915.html?lang=fa
- Bagheri, K. (2003). *The identity of religious science*. Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications.
- Bostan (Najafi), H. (2016). *A step toward religious science (1): The structure of empirical science and the possibility of religious science*. Research Institute for Islamic Sciences and Culture.
- Bostan (Najafi), H. (2018). *The theory of secularization with an empirical-ijtihadi approach*. Research Institute for Islamic Sciences and Culture, Islamic Propagation Organization.
- Creswell, J. W. (2018). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. 5th Edition, SAGE Publications.

- Delavar, A. (2020). *Research methods in psychology and educational sciences*. Roshd Publications.
- Deyrbaz, A., & Ganjkhani, A. (2022). An examination of the anthropological foundations of Islamic humanities from the perspective of Allameh Mesbah Yazdi. *Interdisciplinary Studies of the Civilization of the Islamic Revolution*, 1(1), 35–50. <https://doi.org/10.28211685/CIR.2205.1045.1.1.2>
- Golshani, M. (2019). *Science and religion on the horizon of a tawhidi worldview*. K. N. Toosi University of Technology Publications.
- Hafeznia, M. R. (2021). *An introduction to research methods in the humanities*. SAMT.
- Hasani, S. H. R., & Alipour, M. (2015). *The ijthadi paradigm of religious knowledge (PAD)*. Research Institute for Islamic Sciences and Culture.
- Hosseini, S. M., & Khosh-Manesh, A. (2023). Assessing the capacity of thematic interpretation in producing Islamic humanities. *Qur'anic Teachings*, 20(37), 93–120. <https://doi.org/10.30513/QD.2022.2935.1614>
- Hossein-Zadeh Yazdi, M., & Hadadi, A. (2016). The indigenization theory of Hossein Kachouyan. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 6(1), 161–199. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2017.63564>
- Iman, M. T., & Kalateh Sadati, A. (2020). *Methodology of the humanities among Muslim thinkers: Presenting a methodological model of Islamic science*. Research Institute for Islamic Sciences and Culture.
- Javadi Amoli, A. (2015). *Religious science based on revelation and reason*. Esra Publishing Center.
- Kamani Najafabadi, M. (2023). Methods of theorizing based on religious texts in humanities studies: A review of the period 2001–2021. *Fundamental Research in the Humanities*, 9(1), 99–144. DOR: 20.1001.1.2476745.1402.9.1.5.0
- Karbalaee Pazouki, A., & Mirhadi Tafreshi, M. R. (2017). The nature of Islamic sciences and their relationship with the humanities from the perspective of Shahid Motahari. *Epistemological Studies in Islamic University*, 21(1), 5–18.
- Karimi, M. (2019). The process of Qur'anic theorization in thematic interpretation. *Qur'an and Hadith Studies*, (1), 180–217. https://qhs.isu.ac.ir/article_2573
- Kazemini, S. M. H. (2015). An analytical introduction to the logic of formulating the foundations of Islamic humanities. *Epistemological Studies in Islamic University*, (62), 53–74. https://ksiu.nahad.ir/article_264.html?lang=fa

- Khandan, A. A. (2017). The theory of religious science with a tawhidi approach from the perspective of Professor Motahari. *Fundamental Research in the Humanities*, 3(2), 41–72. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2476745.1396.3.2.5.0>
- Khosropanah, A. H. (2002). *New theology* (2nd ed.). Center for Cultural Studies and Research of the Qom Seminary.
- Khosropanah, A. H. (2005). *Pathology of religious society*. Maaref Publishing Office.
- Khosropanah, A. H. (2013). *Production and formation of Islamic humanities*. Iranian Institute of Philosophy and Wisdom Research.
- Khosropanah, A. H. (2014). *In search of Islamic humanities*. Maaref Publishing Office.
- Khosropanah, A. H. (2020). The philosophical-ijtihadi model in Islamic humanities. *Islamic Sciences*, (2), 29–66.
- Khosropanah, A. H., Ashouri, M., & Parsania, H. (2013). *Production and formation of Islamic humanities*. Iranian Institute of Philosophy and Wisdom Research.
- Legenhausen, M. (2010). *Hermeneutical foundations for Islamic social sciences*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Maleki, Y., Joudavi, A., & Khosropanah, A. H. (2019). Explication of the anthropological foundations in the Holy Qur'an and their application to the transformation of the humanities. *Epistemological Studies in Islamic University*, 23(4), 385–402. <https://sid.ir/paper/237039/fa>
- Mesbah Yazdi, M. T. (2013). *The educational-foundational approach to religious science*. Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications.
- Mirbagheri, M. M. (2010). *Discourses on the transformation of the humanities*. Fajr-e Velayat.
- Mohammadi Fard, A., & Hasani, S. H. R. (2023). Thematic interpretation as a method of theorizing in the humanities: A new reading of Shahid Sadr's Qur'anic perspective. *Qur'an Studies*, 16(2), 7–27. <https://doi.org/10.2234>
- Mojtahed Shabestari, M. (2000). *Faith and freedom*. Tarh-e No.
- Motahari, M. (1977). *An introduction to the Islamic worldview*. Sadra Publications.
- Movahed Abtahi, S. M. T. (2020). A comprehensive classification of approaches to religious science: A step toward a comprehensive classification of approaches to religious science. *Epistemological Studies in Islamic Uni-*

- versity, 24(2), 309–330. <https://sid.ir/paper/388410/fa>
- Mujahidin, A. (2018). *The Dialectic of Qur'an and Science: Epistemological Analysis of Thematic Qur'an Interpretation Literature in the Field of Social Sciences of Humanities*. ESENSIA: Jurnal Ilmu-Ilmu Ushuluddin, 19(2), 210–226, in: <https://doi.org/10.14421/esensia.v19i2.1563>.
- Najjarzadegan, F. (2011). *A comparative examination of the foundations of Qur'anic interpretation from the perspective of the two schools*. SAMT.
- Nasri, A. (2012). *The secret of the text: Hermeneutics, the readability of the text, and the logic of understanding religion*. Islamic Republic of Iran Broadcasting (Soroush).
- Parsanian, H. (2009). Critical realism of transcendent philosophy. *Political Science*, 11(42), 9–30. https://psq.bou.ac.ir/article_11941.html
- Rajabi, M. (2014). *The method of Qur'anic interpretation*. Research Institute for Islamic Sciences and Culture.
- Rashad, A. (2005). The necessity of establishing the philosophy of religion, the logic of religious discovery, and the philosophy of religious knowledge, and their interrelationship and distinction. *Qabasat*, (38), 21–52. https://qabasat.iict.ac.ir/article_17357.html?lang=fa
- Rashad, A. A. (2009a). The philosophy of religious knowledge. *Zehn*, (40), 5–16. <http://noo.rs/UVPvG>
- Rashad, A. A. (2009b). The principles involved in the formation and development of religious knowledge. *Qabasat*, (53), 5–36. https://qabasat.iict.ac.ir/article_17524.html?lang=fa
- Rashad, A. A. (2009c). *The Ibtina theory: The constructedness of the formation and development of religious knowledge through the alternating and continuous influence–interaction of the five principles*. Secretariat of the Board for the Support of Theoretical and Scholarly Chairs.
- Rashad, A. A. (2010). *The logic of understanding religion*. Research Institute for Islamic Culture and Thought.
- Rashad, A. A. (2015). Defining the philosophy of the appended sciences. *Zehn*, 16(63), 5–34. https://zehn.iict.ac.ir/article_19182.html
- Rashad, A. A. (2016). The logic of the classification of sciences. *Zehn*, (65), 5–28. https://zehn.iict.ac.ir/article_22965.html
- Rashad, A. A. (2021). Another perspective on the criterion of religious science. *Qabasat*, (100), 5–14. https://qabasat.iict.ac.ir/article_245061.html
- Rashad, A. A. (2024). *Without a doubt, Iran has been one of the centers of production of Islamic humanities*. Lecture presented at the scientific symposium

- “The Occurrence of Islamic Humanities: Background, Strategies, and Examples.” <https://rashad.ir/rashadoloom>
- Rezaei Esfahani, M. A. (2024). *The logic of Qur’anic interpretation 1: Foundations and rules of Qur’anic interpretation*. Al-Mustafa International Publications.
- Sabbagh, M. B. L. (1987 AH). *Buhuth fi usul al-tafsir* [Studies in the principles of Qur’anic interpretation]. Al-Maktab al-Islami.
- Saeedi Roshan, M. B. (2019). *Analysis of the language of the Qur’an and the methodology of understanding it* (9th ed.). Research Institute for Islamic Sciences and Culture–Publications Organization of the Research Institute for Islamic Culture and Thought.
- Schleiermacher, F. (2021). *On religion* (M. E. Baset, Trans.). Ney Publishing. (Original work published 1799)
- Shahabadi, M. R., Haji, H., Donyadideh, H., & Taleb, Z. (2021). The criterion of the Holy Qur’an for representing epistemology in the humanities. *Epistemological Studies in Islamic University*, 25(86), 206–230. <http://noo.rs/B4BrP>
- Sharifi, A. H. (2015). *Foundations of Islamic humanities*. Aftab-e Tose‘eh.
- Sharifi, A. H. (2023). *Methodology of Islamic humanities*. Aftab-e Tose‘eh.
- Short, E. C. (2019). *Methodology of curriculum studies* (M. Mehrmohammadi et al., Trans.). SAMT.
- Soltani Renani, S. M. (2024). An analysis of the conceptualization and characteristics of religious science in the thought of Ayatollah Javadi Amoli. *Policy Research on Transformation in the Humanities*, 3(1), 75–90. <http://noo.rs/PhBIR>
- Soleimani Amiri, A., & Ganjkhani, A. (2017). An examination of the nature of Islamic humanities from the perspective of Ayatollah Mesbah Yazdi. *Ayin-e Hikmat*, (33), 57–78. <https://doi.org/10.22081/pwq.2018.65409>
- Soroush, A. (2014). *Theoretical contraction and expansion of Shari’a*. Serat.
- Tabataba’i, S. M. H. (1983). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur’an*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Taheri, A. R. (2020). The epistemological foundations and principles governing the humanities from the perspective of the Qur’an. *Qur’an and Science Studies*, 4(7), 38–73. https://qh.journals.miu.ac.ir/article_5424.html
- The Holy Qur’an.
- Vaseti, A. H. (2023). A network approach to Qur’anic interpretation as an

infrastructure for attaining Qur'anic ontology. *Qabasat*, 28(108), 67–92.

Zandieh, N., Ajdari, R., & Mousavi Biuki, S. M. H. (2019). The foundations governing the structure of the Holy Qur'an in relation to Qur'an-based humanities from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli. *Interdisciplinary Qur'anic Studies*, (1), 83–96. <https://www.sid.ir/paper/149399/fa>

